شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

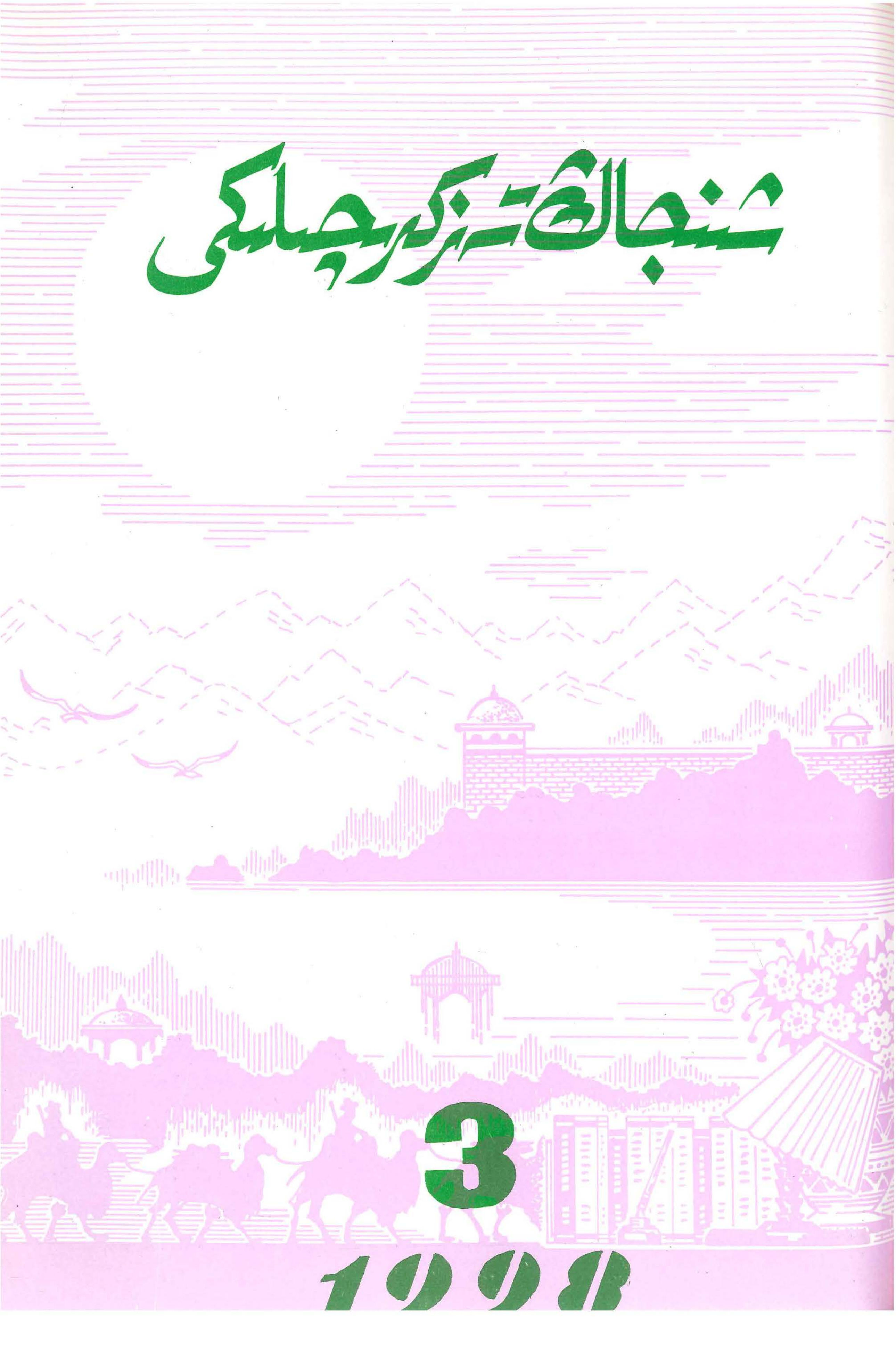

3

1998

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

پەسىللىك ژۇرنال
15 - يىل نەشرى
1998 - يىل 3 - سان
ئومۇمىي 44 - سان

※ مۇندەرىجە ※

ھۆججەتلەر

ئاپتونوم رايونلۇق داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز .... ئابدۇقادىر نەسىردىن 1
15 - قۇرۇلتاي روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەيلى .... بەي يۈشى 6

تارىخىي ئەسلىمە

تۇندىكى پاجىئە .... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 18
بىز باسقان ئىزلار (داۋامى) .... توختى سابىر 25
1946 - يىلى يازدا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار .... ھۇسەيىن ئەبەيدۇللا 30

تارىخ سەھىپىسىدە

«ئالتۇن زەنجىرلەر» .... ئابلىز ئورخۇن، پەرىدە هامۇت 34
«ئاتۇ» پاجىئەسى .... قاسىم خوجا 39
مىللىي ئارمىيە باش شتابىدىكى زىيارەت .... توختى ئىبراھىم 41

ئىلمىي مۇھاكىمە

لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەجدادى كىملەر؟ .... مىرسۇلتان ئوسمانوف 46

يەر ناملىرى تەتقىقاتى

يەنە بىر قانچە تارىخىي يەر نامى توغرىسىدا .... ئىمىن تۇرسۇن 51

كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى تۈرلۈك قوشۇمچىلار .... غەيرەتجان كالدىر 56

مەشھۇر شەخسلەر

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مۇھەممەت ھەيدەر .... مۇھەممەت زەيدى 59

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

سۇتۇق بۇغراخان مازىرى .... هاجى نۇر هاجى 61

مەسلىھەتچىلەر: ئۇيغۇر سايرانى، ئىمىن تۇرسۇن، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى
باش مۇھەررىر: سابىر ئەلى
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: قادىر ھاپىز، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، ئابدۇرۇپ ئېلى
تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى): ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، ئابدۇقېيۇم غوجا، ئابلەت نۇردۇن، ئابلەت ئىمىن، سابىر ئەلى، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم غوجا، قۇربان مامۇت، مەھەممەت ئابلا
مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئورخۇن

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

ئاپتونوم رايونلۇق داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز

ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇقادىر نەسىردىن

1998 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى

يولداشلار:

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، بۈگۈن بىز بۇ يەردە جايلار تەزكىرىسىنىڭ داۋامىنى تۈزۈش ۋە جايلار تارىخىنى يېزىش سۆھبەت يىغىنى ئېچىۋاتىمىز. بۇ بىر مۇھىم يىغىن. مەن مۇشۇ پۇرسەتتە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە قىسمەن ناھىيە ـ شەھەرلەردىن كەلگەن تەزكىرىچىلىك خادىملىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكەنلىكىم ئۈچۈن ناھايىتى خۇشالمەن. بۇ، مەن ئىش تەقسىماتى بويىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان بولغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم قاتناشقان تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن، سىلەرگە ۋە سىلەر ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەڭ تەزكىرىچى خادىملارغا سەمىمىي سالام يوللايمەن ھەم ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن! ئاپتونوم رايونىمىزدا مالىيە قىيىنچىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، بىزنىڭ تەزكىرىنىڭ داۋامىنى تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن بۇ يىغىننى ئاچقانلىقىمىز ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزدا 1983 ـ يىلى تەزكىرىچىلىك خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە 15 يىل بولدى، 15 يىلدىن بۇيان ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەڭ تەزكىرىچى خادىملارنىڭ خالىس تۆھپە قوشۇش روھى بىلەن جاپاغا چىداپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە خۇشاللىنارلىق، باسقۇچ خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھازىرغا قەدەر «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە كەسىپلەر تەزكىرىسىدىن 23 توم، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيە تەزكىرىسىدىن 34 توم نەشر قىلىندى؛ 9 توم تەزكىرە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىندى؛ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە «شىنجاڭ يىلنامىسى» دىن 13 تومدىن جەمئىي 26 توم تۈزۈپ نەشر قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جايلار ئەھۋالىغا دائىر رايون خاراكتېرلىك بىر تۈركۈم ماتېرىيال كىتابلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشلەپ چىقىلدى. بەزى جايلاردىكى تەزكىرىچى خادىملار ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىنى پائال تەتقىق قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلدى، ئۆز جايىدىكى خەلق ئاممىسىغا شىنجاڭنى سۆيۈش، يۇرتنى سۆيۈش توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ باردى، بۇنىڭ ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇلتۇر 8 ـ ئايدا مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاشتا، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. چارۋىچىلىق تەزكىرىسى» بىلەن «كۇچا تەزكىرىسى» 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. دېھقانچىلىق تەزكىرىسى» ، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. تاشقى ئىشلار تەزكىرىسى» ، «چۆچەك شەھىرى تەزكىرىسى» ، «يېزا ئىگىلىك 8 ـ شى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى شىخەنزە شەھىرى تەزكىرىسى» 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان

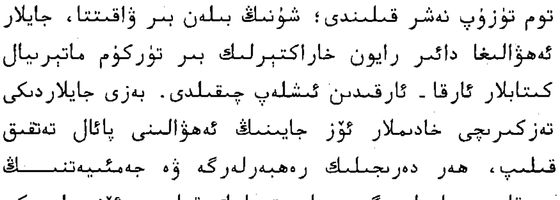

uyghurkitap.com

تەزكىرە كىتابلىرى ۋە يىلنامىلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئوينىدى، ئۇلار كىشىلەرنىڭ شىنجاڭنى توغرا چۈشىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە كەلگۈسىنى توغرا ئىگىلەپ، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش يولىدىكى ئۆزۈشقاقلىقنى ۋە مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ تەدبىر كۆرۈش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يولداش لى پېڭ مەملىكەتلىك 2 ـ قېتىملىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەرنى قوبۇل قىلغان چاغدا ئېيتقاندەك: «10 نەچچە يىلدىن بۇيان يېڭىچە تەزكىرىلەرنى تۈزۈش خىزمىتىدە ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى، بۇ نەتىجىلەر ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىۋاتقان چوڭ مۇھىتتا قولغا كەلگەن، شۇنداقلا بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى تەزكىرىچى خادىملارنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك سىڭدۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى»، «بۇ — ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىش، بۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ھەرقايسى ئىجتىمائىي ساھەلەرنىڭ ئۆز جايىنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى بىلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ، بىزنى تارىخىي تەجرىبىلەرنى ئەينەك قىلىپ، توغرا تەدبىر بەلگىلەپ، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ».

بىز خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولساقمۇ، خىزمىتىمىزدە نۇرغۇن قىيىنچىلىق ۋە مەسىلىلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس، خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرى ۋەزىپىسىنىڭ ئاران 30% ىدىن كۆپرەكى ئورۇندالدى، تەزكىرە كىتابلىرىنى ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىش ۋەزىپىسى يەنىلا ئىنتايىن مۇشەققەتلىك. نەشردىن چىققان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىمۇ تەكشى ئەمەس، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش يەنىلا ئالدىمىزدا تۇرۇۋاتقان ئىنتايىن مۇھىم ۋەزىپە. ئاپپارات ئىسلاھاتى داۋامىدا، بەزى جايلاردىكى تەزكىرە ئاپپاراتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلدى، بۇ ھال ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي سۈرئىتىگە تەسىر يەتكۈزدى. بۇ مەسىلىلەرگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىمىزغا ۋە ئۇلارنى ئەستايىدىل ھەل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

تۆۋەندە مەن بىرنەچچە پىكىر قىلىپ ئۆتىمەن.

1. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە داۋاملىق ئەھمىيەت بېرىشى، رەھبەرلىكنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشى كېرەك.

تەزكىرە تۈزۈش — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بولۇپ، 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كەلدى. يېڭىچە تەزكىرە كىتابلىرى ئۆتمۈشتىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئاچىدىغان، ھازىرقى دەۋرگە خىزمەت قىلىدىغان، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولىدىغان، تارىخ ـ مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان، «ھۆكۈمەت تۈزگەن» جايلار ئەھۋالى، دۆلەت ئەھۋالى توغرىسىدىكى كىتاب. ئۇنىڭدا مۇئەييەن بىر رايون دائىرىسىدىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ تارىخى ھەم ھازىرقى ئەھۋالى، قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەرخىل مەزمۇنلار بايان قىلىنغان، ئۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە سىستېمىلىق مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ۋە رەھبەرلەر بۇنى تولۇق تونۇشى كېرەك. قەدىمكىلەر: «ئەلنى ئىدارە قىلغۇچىلار تارىخنى ئۈلگە قىلىدۇ، يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچىلار تەزكىرىنى ئۈلگە قىلىدۇ» دېگەن. دېمەك جايلار تەزكىرىسىدىن ئىبارەت بۇ «قامۇس»نى تۈزۈش — ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلىدىغان نېگىزلىك خىزمەت، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئىش. ج ك پ مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى لى تيېيىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: يېڭىچە تەزكىرىلەر — جايلار ئەھۋالى، دۆلەت ئەھۋالى بايان قىلىنغان كىتاب. تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ھەرگىز بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان ئىش ئەمەس، بەلكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئۆلكە، شەھەر، ناھىيىدىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى. شۇڭا پارتكوم رەھبەرلىك قىلىش، ھۆكۈمەت رىياسەتچىلىك قىلىش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇش كېرەك. «بىرگە كىرگۈزۈش»، «بەشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» تە چىڭ تۇرۇش يەنى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىغا ھەم ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ۋەزىپىسىگە كىرگۈزۈش، رەھبەرلىك، ئاپپارات، خىراجەت، قوشۇن (بولۇپمۇ ئۇنۋان)، شەرت ـ

شارائىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش كېرەك.

تەزكىرە تۈزۈش — ناھايىتى جاپالىق خىزمەت، ئۇنىڭدا قىلىنىدىغان ئىش ناھايىتى كۆپ، ۋەزىپە ئېغىر. تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ ئىشلەنگىنىگە 15 يىل بولغان بولسىمۇ، رايونىمىزدا بۇ خىزمەتنىڭ سۈرئىتى بەكمۇ تەكشى بولمايۋاتىدۇ. رايونىمىزدىكى ھەرقايسى جايلاردا تەزكىرىچىلىك خىزمىتى تەڭ باشلانغان تۇرۇغلۇق، نېمە ئۈچۈن بەزى ۋىلايەت، ئوبلاستلاردا بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش ۋەزىپىسى ئورۇندىلىپ، بەزى ۋىلايەتلەردە ھازىرغىچە بىر تەزكىرە كىتابىمۇ نەشر قىلىنمايدۇ؟ نېمە ئۈچۈن شەرت - شارائىت ئوخشاش تۇرۇغلۇق، بەزى ۋىلايەت - ئوبلاستلار پائال تۈردە چارە تېپىپ تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ۋەزىپىنى ئورۇندايدۇ، بەزى ۋىلايەتلەر ئاستا ھەرىكەت قىلىدۇ ھەتتا ھەرىكەتكە كەلمەيدۇ؟ مېنىڭچە، گەپ يەنىلا رەھبەرلىكنىڭ قانچىلىك كۆڭۈل بۆلگەنلىكىدە. بىر جاينىڭ رەھبەرلىكىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە بولغان تونۇشى ئۆسسە، «بىرگە كىرگۈزۈش»، «بەشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» ئىشقا ئاشسا، بۇ جاينىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يۈكسىلىدۇ، تەزكىرە كىتابلىرى ۋە جايلار ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيال كىتابلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا، رېئاللىققا خىزمەت قىلىدۇ، بىر جاينىڭ «قامۇسى» لىق رولىنى ئوينايدۇ، مانا بۇ كىشىلەر ئېيتىدىغان ياخشى سۈپەتلىك دەۋر قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ مەسىلە توغرىسىدا ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىدىن ۋاڭ ئېنماۋ، تۆمۈر داۋامەت، سۇڭ خەنلياڭ، ۋاڭ لېچۈەن، ئابلەت ئابدۇرېشىتلار كۆپ قېتىم سۆزلىدى. مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك تەزكىرە خىزمەت يىغىنى بىزدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزاقراق ۋاقىتتا مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى تۈزۈش خىزمىتىنى تاماملاشنى تەلەپ قىلدى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىدىن قارىغاندا، ۋەزىپە يەنىلا ئىنتايىن مۈشكۈل. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلار ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى، ئۇنى ھەل قىلىش چارىلىرىنى تېپىپ چىقىشى، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا نەشر قىلىش سۈرئىتىنى تېزلىتىشى كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىغان ئاپتونوم رايونىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىللىق يىراق كەلگۈسى پىلانىدا 2005 - يىلى بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئورۇنداش ئېنىق تەلەپ قىلىندى. بۇ پىلاننى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەكشۈرۈپ ماقۇللىدى ۋە يولغا قويۇشنى تەستىقلىدى. بۇنىڭغا سەۋەب كۆرسىتىشكە بولمايدۇ، ئۇنى ئۆز قەرەلىدە ئورۇنداش كېرەك. بۈگۈن بىز ئىلگىرىكىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئاچىدىغان مەزگىلدە تۇرۇۋاتىمىز، ئەسىر ئالمىشىدىغان بۇنداق پەيتتە، چوقۇم روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، گوۋۇيۈەن ئىشخانىسىنىڭ [1996] 47 - نومۇرلۇق ھۆججىتى — «تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىنى تېخىمۇ ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، كونكرېت تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، تېز ئىلگىرىلەپ، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىش خىزمىتىنى ئىمكانقەدەر تېز ئورۇندىشىمىز، ئاندىن كېيىن، جايلار تارىخى ۋە تەزكىرىنىڭ داۋامىنى يېزىش تەييارلىقىغا كىرىشىشىمىز كېرەك.

2. ئاپپاراتنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، قوشۇننى مۇقىملاشتۇرۇش، خىراجەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش — تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ كاپالىتى.

رايونىمىزنىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلىرىدىكى تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرى ۋە تەزكىرىچى خادىملار تەزكىرىچىلىك خىزمىتى باشلانغاندىلا دائىملىق ئاپپارات ۋە رەسمىي شتات قىلىپ بېكىتىلگەن. بۇ ئاپپارات ۋە خادىملارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ئىنتايىن زۆرۈر، ئۇ — رايونىمىزدا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەشكىلىي كاپالىتى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بىر يۈرۈش تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتى بولمىغان، تەزكىرىچىلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بەزى خىل خادىملار سەپلەپ بېرىلمىگەن بولسا، بۈگۈنكى نەتىجىلەر بولمىغان بولاتتى. ئاپتونوم رايوننىڭ ئاپپارات ئىسلاھاتىدا كۆپ ساندىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىكى تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرى ئۆزگەرتىلمىدى. قىسمەن تەزكىرە تۈزگۈچى ئاپپاراتلارلا بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. ئايرىم ۋىلايەتلەردىكى تەزكىرە ئاپپاراتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يولداش لى تيېيىڭ مۇنداق دېگەنىدى: «تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ۋاقىتلىق ۋەزىپە ئەمەس، ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك نېگىزلىك ئىلىم - مەدەنىيەت ئىشى. ئەگەر بىر نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابلىرى تاماملانغاندىن كېيىن، تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرى ۋە قوشۇنى تارقىتىۋېتىلسە، بىر نەچچە يىلدىن كېيىن بۇ ئىشنى يەنە قايتا باشلىغاندا، ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى كۆپلەپ ئىسراپ بولىدۇ ھەتتا ماتېرىياللار يوقىلىپ ۋە ئۈزۈلۈپ كېتىپ، خىزمەتكە ئورنىنى تولدۇرغىلى بولمايدىغان زىيانلارنى كەلتۈرىدۇ». «شۇڭا ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرى ۋە تەزكىرىچىلىك قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقىنى

www.uyghurkitap.com

ساقلاش كېرەك». بۇ يىل ئېچىلغان 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاپپارات ئىسلاھاتىنىڭ سالمىقى ناھايىتى زور بولدى. گوۋۇيۈەننىڭ ئاپپارات ئىسلاھاتى باشلىنىپ كەتتى، ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ ئاپپارات ئىسلاھاتى خىزمىتى باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ، ئاپپارات ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بارماي بولمايدۇ، لېكىن ئاپپارات ئىسلاھاتى تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە ھەرگىز تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. پېشقەدەم رەھبىرىمىز يولداش ۋاڭ ئېنماۋ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىدا، تەزكىرە تۈزۈش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئىكەن، بىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشىمىز، بۇ ئېسىل ئەنئەنىنى بىز كوممۇنىستلار ئۈزۈپ قويماسلىقىمىز، ئۈزۈپ قويمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى قەدىمكىلەردىن، گومىنداڭدىنمۇ ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم دېگەنىدى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ھەرگىز ئاپپارات ئىسلاھاتى تۈپەيلىدىن تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقى، بۇ ھەقتە ئېنىق تونۇشقا ئىگە بولۇشى كېرەك. تەزكىرە تۈزگۈچى خادىملار بۇرۇنقىدەك تىرىشىپ ئىشلەپ، رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا يەنە يېڭى تۆھپە قوشۇشى كېرەك.

تەزكىرىچىلىك خىزمىتى كەسىپچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك، ئەجىرلىك، جاپالىق، شارائىتى غۇربەت خىزمەت. شۇڭلاشقا بۇ ئىشقا ئىرادە باغلىغان، خېلى يۇقىرى ساپاغا ئىگە تەزكىرىچىلىك قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈش — تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى تېزلىتىشنىڭ كۈچلۈك كاپالىتى. 15 يىلدىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىز كەسىپچانلىقى كۈچلۈك، بىلىم دائىرىسى كەڭ، جاپا چېكىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان، نام - مەنپەئەت بىلەن ھېسابلاشمايدىغان، باش چۆكۈرۈپ ئىشلەيدىغان، خالىس تۆھپە قوشىدىغان تەزكىرىچىلەر قوشۇنىنى يېتىشتۈردى، بۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سېپىدىكى بىر تۈركۈم قىممەتلىك بايلىق. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قوللىشى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈشى، ئىختىساسلىقلارنى بايقاشقا ئەھمىيەت بېرىشى، ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى، ئادەملەرنى چۈشىنىش ۋە ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشى لازىم. ئۇلارغا ئازادە خىزمەت مۇھىتى، كۆز قاراشنى يېڭىلاش، كەسپىي سەۋىيىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش شارائىتى يارىتىپ بېرىشى لازىم. كەڭ تەزكىرىچىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ بىلىمى ۋە كۆز قارىشىنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلىشى، سىياسىي، كەسپىي ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى، مۇئەييەن تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى ۋە تارىخ بىلىمىگە، بىر قەدەر يۇقىرى تىل - يېزىق سەۋىيىسىگە، بىرقەدەر يۇقىرى ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسىگە، تارىخىي مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ۋە بۇرچ تۇيغۇسىغا ئىگە بولۇشى، ھەرقايسى كەسىپلەردىكى چوڭ، مۇھىم ئىشلارنى چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن يۇقىرى ساپالىق كىشىلەر ئارقىلىق يۇقىرى سۈپەتلىك تەزكىرە تۈزۈش تەلىپىنى ئورۇندىشى لازىم. ئۆزۈندىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەڭ تەزكىرىچى خادىملار كەسىپنى ئاساس قىلىپ، نام - مەنپەئەتكە بېرىلمەي، جان كۆيدۈرۈپ، باش چۆكۈرۈپ جاپالىق ئىشلىدى، ئۇلار ئارىسىدا زور بىر تۈركۈم ئىلغار خىزمەتچىلەر بارلىققا كېلىپ، كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ مۇھىم مەزگىلىدە، ئەسىر ئالمىشىش پەيتىدە، بىز ئىزدىنىش، تىرىشىش، يېڭىلىق يارىتىش، تۆھپە قوشۇش روھىمىزنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، پۇختا ئىشلەپ، تېخىمۇ پارلاق نەتىجىلەرنى يارىتىشىمىز لازىم.

باشقا خىزمەتلەرگە ئوخشاشلا، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدىمۇ زۆرۈر خىراجەتكە كاپالەتلىك قىلىنمىسا بولمايدۇ. ھازىر جايلارنىڭ مالىيىسى ناھايىتى قىس بولماقتا، لېكىن مالىيە ھەر قانچە قىس بولغاندىمۇ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە كېرەكلىك خىراجەتكە جەزمەن كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك مالىيە باشقا جەھەتلەردىن ئاز - تولا پۇل چىقىرىپ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە سەرپ قىلىشى كېرەك، مېنىڭچە بۇنداق قىلىش تامامەن مۇمكىن، بۇ ھازىرقى زامانغا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان چوڭ ياخشى ئىش. بىر قىسىم ناھىيىلەرنىڭ تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ تەكشۈرۈشكە يوللىنىدىغان ئورگىنالى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىغا ئەۋەتىلگىنىگە خېلى ۋاقىت بولدى، بىراق بىرەر يۈزمىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتالمىغاچقا نەشىردىن چىقىرىش مۇمكىن بولمىدى. مېنىڭچە، بۇ يەنىلا رەھبەرلىكنىڭ ئەھمىيەت بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشىردىن چىقىرىش خىزمىتىنى تەڭ ئويلىشىشى، تەڭ قەدەمدە ئېلىپ بېرىشى، خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرى نەشىردىن چىققاندىن كېيىن، شۇ ھامان ئازسانلىق مىللەت يېزىقىدىكى تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشىردىن چىقىرىش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى لازىم.

3. نادىر ئەسەر ئېڭىنى تۇرغۇزۇپ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتى — تەزكىرە

كىتابلىرىنىڭ هاياتى، شۇنداقلا تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ قىممىتى. ئۇ هازىرقى زامانىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، كەلگۈسىگە تېخىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتى تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشىغا، مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ياكى مەغلۇب بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىش. تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ رېئاللىق ئۈچۈن، «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشى - قىلالماسلىقى، ئەبەدىي ئەبەت ساقلىنىپ قالالىشى - قالالماسلىقى ئۇنىڭ سۈپىتىگە باغلىق. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نەشىردىن چىققان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتى ئومۇمەن ئېيتقاندا ياخشى، بىراق يەنە بەزى مەسىلىلەر ساقلاندى. بۇ مەسىلىلەرگە هەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ.

تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، سۈپەتنى تېخىمۇ ياخشىلاش كېرەك. تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنى تەكىتلەشنى تەزكىرە كىتابىنىڭ ماهىيىتى ۋە فۇنكسىيىسى بەلگىلىگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ تەلەپ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەهۋالىنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تەزكىرە كىتابى «هۆكۈمەت» كىتابى بولۇش سۈپىتى بىلەن هەر دەرىجىلىك هۆكۈمەتلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈلىدۇ، ئۇ قاتتىق تەلەپ بىلەن يېزىلىدىغان جايلار ئەهۋالىغا دائىر ماتېرىيال كىتاب بولۇپ، «تارىخنى ساقلاش، هاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيىلەش» فۇنكسىيىسىگە ئىگە، شۇڭا ئۇ چىن بولۇش، ئىلمىي بولۇش، نوپۇزلۇق بولۇش تەلىپىگە يەتكەن بولۇشى كېرەك. بۇ هال تەزكىرىچى خادىملاردىن تەزكىرە كىتابلىرىغا كىرگۈزىدىغان ماتېرىياللارنى هەرگىز شۇ پېتىلا ئىشلىتىۋەرمەي، ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇش، دەلىللەشنى، ئىنچىكە ئىشلەشنى، بولۇپمۇ مىللەتكە، دىنغا، چەت ئەلگە چېتىلىدىغان ماتېرىياللارنى بىر تەرەپ قىلىشتا ناهايىتىمۇ ئېهتىياتچان ۋە ئەستايىدىل بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن هە دېگەندە خاتالىق چىقسا ئۇ كىتابنىڭ قىممىتى چۈشۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئېيبلىشىگە ئۇچراپلا قالماي، يەنە تېخىمۇ ئېغىر ۋە ناچار سىياسىي تەسىر پەيدا قىلىدۇ.

بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشنىڭ كۆلىمى مىسلىسىز كەڭ، تەزكىرە كىتابلىرى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تارىخ ۋە هازىرقى ئەهۋالنىڭ كەڭلىكى، چوڭقۇرلۇقى ۋە ئىلمىيلىقىدىن ئالغاندا، هېچقانداق كىتاب بۇنىڭغا يېتەلمەيدۇ. شۇنىڭغا چىڭ ئىشىنىمەنكى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتى ئەمەلىيەتكە ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، تېخىمۇ كۆپ داڭلىق تەزكىرە كىتابلىرى، نادىر ئەسەرلەر دۇنياغا كېلىدۇ.

يولداشلار، هەر دەرىجىلىك رەهبەرلەر ۋە كەڭ تەزكىرىچى خادىملارنىڭ ئورتاق تىرىشىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى زور نەتىجىگە ئېرىشتى. لېكىن ۋەزىپە يەنىلا ناهايىتى ئېغىر، بىز دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، روهىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، سۈرئەتنى تېزلىتىپ، سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىپ، ئەلا نەتىجىلىرىمىز بىلەن تېخىمۇ پارلاق 21 - ئەسىرنى كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم.

كۆپچىلىككە رەهمەت.

(بېشى 24 - بەتتە)

قەشقەر شەهىرىدە يۈز بەرگەن تۈرلۈك ۋەقە هادىسىلەر بولۇپمۇ شۇ «ماجىرا» نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەهۋاللاردىن هەر ۋاقىت خەۋەردار بولۇپ تۇرغان شاهىدلارنىڭ بىرى بولغىنىم ئۈچۈنمىكىن، ئۇ كارتىنىلار خۇددى تونۇگۈن بولۇپ ئۆتكەندەك كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. شۇڭا، بۇ ئىشلار خەلقنىڭ نەزىرىدىن ساقىت قالمىسۇن، دەپ خاتىرىلەپ قويدۇم.

ئىزاهاتلار:

① ئابدۇغوپۇر داموللامنىڭ جەسىتى بۇرۇن بىر تەرىپى بەشكېرەمگە، يەنە بىر تەرىپى ئافاق خوجا مازىرىغا ماڭىدىغان كونا يول دوقمۇشىغا دەپنە قىلىنغان. كېيىن بۇ جايغا 1950 - يىللاردا خۇمدان سېلىنىپ ئون يىللاپ هاك ۋە قىش پۇشۇرۇلغان ئىدى. بۇ جاي هازىرقى قەشقەر شەهەر تۆشۈك دەرۋازا «هەزرەت يولى» بويىدىكى 10 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇدۇلىدىكى دوقمۇش، يەنى 1 - بىناكارلىق شىركەت ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا ماڭىدىغان يول دوقمۇشىغا توغرا كېلىدۇ.

②③④⑤ ئابدۇغوپۇر داموللا هاجى يازغان رىسالىدىكى شېئىر شىسەينىڭ بېغىشلىمىسىغا قارالسۇن.

⑥⑦⑧ ئابدۇغوپۇر دامولىنىڭ رىسالىسىدىكى شېئىر شىسەي ۋە لى يۈڭلارنىڭ بېغىشلىمىسى ۋە ئۆزىنىڭ يازغان خاتىمىسىگە قارالسۇن.

تەهرىرلىگۈچى: ئەخمەت ئىمىنهاجى جۇبەيرى

www.uyghurkitap.com

15 ـ قۇرۇلتاي روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا ياخشى ئىشلەيلى

— ئاپتونوم رايونلۇق داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى،
تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى **بەي يۇشى**

1998 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى

يولداشلار:

مەن ئالدى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىغا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىغا ۋاكالىتەن شىنجاڭدىكى بارلىق تەزكىرە خادىملىرىدىن سەممىمي ھال سورايمەن!

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى بۇ قېتىملىق داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنى ئېچىشنى قارار قىلدى. بۇ يىغىننىڭ مۇھىم تېمىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىچىلىك ئىلمي جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتىنى تەڭشەش ۋە سايلاپ چىقىشتىن ئىبارەت.

ھازىر مەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىغا ۋاكالىتەن، بىر قانچە پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

1. ئىككى يىلدىن بۇيانقى خىزمەتلەرگە نەزەر

1996 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئاپتونوم رايوندا 3 ـ قېتىملىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنى ئېچىلدى، 5 ـ ئايدا مەركەز مەملىكەتلىك 2 ـ قېتىملىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنى چاقىردى. شۇنىڭدىن كېيىن گوۋۇيۈەن ئىشخانىسى «تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» (1996 ـ يىل 47 ـ نومۇرلۇق) تارقاتتى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىشخانىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىمۇ بىرلىكتە «تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» (1996 ـ يىل 7 ـ نومۇرلۇق) تارقاتتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار، خەلق ھۆكۈمەتلىرى مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون ئاچقان ئىككى يىغىن بىلەن تارقاتقان ئىككى «ئۇقتۇرۇش» نىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى، كەڭ تەزكىرىچى خادىملار جاپالىق ئىشلەپ، خالىس تۆھپە قوشۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇر راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە بىر تۈركۈم يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 2 يىلدىن بۇيان 24 توم تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە كەسىپلەر تەزكىرىسى 12 توم، بۇلار: «تاشقى ئىشلار تەزكىرىسى»، «مېتېئورولوگىيە تەزكىرىسى»، «يېنىك سانائەت تەزكىرىسى»، «تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى تەزكىرىسى»، «چارۋىچىلىق تەزكىرىسى»،

«ئەمگەك تەزكىرىسى»، «سەھىيە تەزكىرىسى»، «كۆمۈر سانائىتى تەزكىرىسى»، «كارتوگرافىيە تەزكىرىسى»، «ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى»، «مۇپەتتىشلىك تەزكىرىسى»، «گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت؛ ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى 12 توم، بۇلار: «تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى»، «قۇمۇل ۋىلايىتى تەزكىرىسى»، «ئۈرۈمچى شەھىرى تەزكىرىسى» (3 - توم)، «ئۈرۈمچى شەھىرى تەزكىرىسى» (4 - توم)، «يوپۇرغا ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «چەرچەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «ئاتۇش شەھىرى تەزكىرىسى»، «ئاقتۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «يەكەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قورغاس ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت. تەكشۈرۈشكە يوللانغىنى ۋە بېسىلىۋاتقىنى 19 توم، بۇنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە كەسپلەر تەزكىرىسى 8 توم، بۇلار: «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى تەزكىرىسى»، «قاتناش تەزكىرىسى»، «سودا تەزكىرىسى»، «تاۋار تەكشۈرۈش تەزكىرىسى»، «سۇچىلىق تەزكىرىسى»، «نېفىت سانائىتى تەزكىرىسى»، «ئېلېكتر سانائىتى تەزكىرىسى»، «پوچتا - تېلېگراف تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت؛ ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى 11 توم، بۇلار: «بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، «قاراماي شەھىرى تەزكىرىسى»، «يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قاغىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «مارالبېشى ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «جىڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شىخو ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «مىچۈەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «خوشۇت ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «لوپ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت.

بۇلاردىن باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابى 4 توم، بۇلار: «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»، «لوپنۇر ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «كۇچا ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. خەلق ئىشلىرى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت. تەكشۈرۈپ بېكىتىلىۋاتقان ۋە بېسىلىۋاتقان ئۇيغۇرچە تەزكىرە كىتابى 8، بۇلار: «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى»، «چەرچەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «ئونسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. پۇل مۇئامىلىسى تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت.

2) تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە بىرقەدەر ئارقىدا تۇرۇپ كەلگەن بەزى ۋىلايەت ۋە ئورۇنلار يېڭى تەدبىرلەرنى كۆرۈپ، ئەجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسى تەزكىرە تۈزۈش بەنزىسىنى كۈچەيتتى ۋە تەرتىپكە سالدى، ئۇلار بارلىق ئامىللار بىلەن كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلاپ، رەھبەرلىك ۋە ئاممىنىڭ قوللىشى ۋە چۈشىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، تەزكىرىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنىڭ كۆپ قىسمىنى يېزىپ چىقتى. ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى 10 نەچچە يىلدىن بۇيان گاھ داۋاملىشىپ، گاھ توختاپ قېلىپ، سۆرىلىپ كەلگەنىدى. ئۆتكەن يىل 8 - ئايدا مائارىپ كومىتېتى پارتكومى تەزكىرە تۈزۈش بەنزىسىنى تەڭشەپ چىقتى، خىزمەتتىكى مەخسۇس خادىملاردىن باشقا يەنە بىرقانچە پېشقەدەم يولداشنى تەكلىپ قىلىپ تەزكىرە تۈزۈشكە قاتناشتۇردى. ئاپتونوم رايونلۇق تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى، مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئۇزاقتىن بۇيان تەزكىرە تۈزۈشكە ئادەم قويۇلماي كەلگەنىدى. ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنىدىن كېيىن بۇ ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە تەزكىرە تۈزۈشكە مەخسۇس خادىم قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئورۇنلارنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە يېڭى ئىلگىرىلەش بارلىققا كەلدى. ئاپتونوم رايون بويىچە تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە ئارقىدا قالغان ئىلى، خوتەن ۋىلايەتلىرىمۇ 1996 - يىلدىكى ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنىدىن كېيىن، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، ئەجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، ئىلى ۋىلايىتى تۇنجى تەزكىرە كىتابى — «قورغاس ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى نەشردىن چىقاردى، خوتەن ۋىلايىتىمۇ تۇنجى ناھىيە تەزكىرىسى — «لوپ ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئورىگىنالىنى تەكشۈرۈشكە يوللىدى.

3) بۇ يىل 3 - ئايدا ئېچىلغان شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي ئىشلار تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنى ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇر راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنىڭ روشەن ئالامىتى بولدى. 10 نەچچە يىلدىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك ھەربىي تارماقلارنىڭ ئىنچىكە تۇردە زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلدى، ھەربىي ئىشلار تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنىدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ھەربىي

ئىشلار تەزكىرىسىنى تۈزۈش كومىتېتىنىڭ قوزغىلانلىقى جاكارلاندى ھەمدە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئورۇنلار ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق ھەر قايسى شۆبە ھەربىي رايونلار، خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى خىزمىتى ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ، ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى ۋە ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلارغا ئالاقىدار قىسىم - بابلىرىنى يېزىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك دەپ تەلەپ قىلىندى.

4) ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى 1996 - يىل 11 - ئايدا تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بويىچە نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈردى. قۇمۇل ۋىلايىتى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، ئاراتۈرۈك ناھىيىسى، ماناس ناھىيىسى قاتارلىق ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيىلەردىكى تەزكىرىچى خادىملار ئۆزلىرى ئىگەللىگەن مول يەرلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئۆز يېرىنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن، كادىرلار ۋە ئاممىغا سوتسىيالىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن پائال تۈردە چارە - تەدبىر كۆرسەتتى، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ساھەلىرى ۋە يوللىرىنى تىرىشىپ ئېچىپ، نۇرغۇنلىغان ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى، شۇ ئارقىلىق ھەم تەزكىرە خىزمىتى تارماقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈردى، ھەم شۇ جايلاردىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ، كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرىنى تەشەببۇس قىلىشقا، ئومۇملاشتۇرۇشقا ۋە ئۆگىنىشكە ئەرزىيدۇ. بىز شۇ قېتىمقى مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىلىرىنى تەھرىرلەپ «تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نى نەشر قىلدۇق.

5) ئاپتونوم رايون تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە كۆزلەنگەن كەلگۈسى نىشان پىلانى مۇھاكىمە قىلىپ تۈزۈپ چىقىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى 1996 - يىل 12 - ئايدا ش ئۇ ئا ر ھۆكۈمەت ئىشخانىسى [1996] 190 - نومۇرلۇق ھۆججەت شەكلىدە بۇ پىلانىنى رەسمىي تەستىقلىدى. بۇ پىلاندا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بۇندىن كېيىنكى تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ نىشانى، ۋەزىپىلىرى، يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە قوللىنىلىدىغان تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى، 2005 - يىلىغىچە مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولۇش، 2010 - يىلىغىچە كېلەر نۆۋەتلىك داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنىڭ %50 نى ئورۇنداپ بولۇش تەلەپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە «يەرلىك تارىخنى ياخشى يېزىش» ۋەزىپىسى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە تۈزۈش تارماقلىرى ۋە كەڭ تەزكىرىچى خادىملار بۇ پىلاننى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، پىلانىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئېشىشىغا تىرىشىپ كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

6) ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئورگان ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى [1997] 18 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئورگان ئىسلاھاتى لايىھىسىنى رەسمىي تەستىقلىدى. بۇ لايىھىدە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى، ئىچكى ئاپپاراتلىرى ۋە خادىملار شتاتى مەسىلىسى ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ قېتىمقى ئورگان ئىسلاھاتىدا بىز ماتېرىيال - ئۇچۇر تەتقىقات باشقارمىسى ۋە ئورگان پارتكومىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلدۇق.

7) مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈشتىكى مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى باھالاپ مۇكاپاتلاش پائالىيىتىگە ئاكتىپ قاتناشتۇق. 1997 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈشتىكى مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى باھالاپ مۇكاپاتلاش پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ۋە كومىتېتىمىز قاتناشقان باھالاش كومىتېتى تەشكىللەپ، 1993 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 1997 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا رەسمىي نەشر قىلىنغان 47 تەزكىرە كىتابى ئۈستىدە دەسلەپكى باھالاش ۋە كۆرسىتىش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئېلىپ باردۇق. مەملىكەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاپ مۇكاپاتلاش كومىتېتىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى باھالاشلىرى نەتىجىسىدە ئاپتونوم رايونىمىزدىن «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. چارۋىچىلىق تەزكىرىسى» ۋە «كۇچا ناھىيىسى تەزكىرىسى» 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. دېھقانچىلىق تەزكىرىسى»، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى. تاشقى ئىشلار تەزكىرىسى»، «چۆچەك شەھىرى تەزكىرىسى»، «يېزا ئىگىلىك 8 - شى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش

رايونى شىخەنزە شەھىرى تەزكىرىسى» 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. بۇ 6 تەزكىرە كىتابى 1997 - يىل 8 - ئايدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى مۇكاپاتلاش يىغىنىدا مۇكاپاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز يىغىندا يەنە «ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، چېگرا رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەيلى» دېگەن تېمىدا سۆز قىلىپ، ئۇسۇلىمىز ۋە تەسىراتىمىزنى تونۇشتۇرۇپ، جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى ۋە يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتۇق.

8) 1996 — 1997 - يىللىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى. 1997 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسى ۋە كومىتېت 1996 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىدىن بۇيانقى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەشنى قارار قىلدى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچىلىك تارماقلىرىنىڭ باھالاپ كۆرسىتىشى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسى ۋە كومىتېتنىڭ تەكشۈرۈپ ماقۇللىشى ئارقىلىق ئاپتونوم رايون بويىچە 38 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 108 ئىلغار شەخس ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئارقىلىق تەقدىرلەندى.

9) ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئورگان ئىشخانا بىناسى ۋە تۇرالغۇ ئۆي بىناسى قۇرۇلۇشىدا يېڭى ئىلگىرىلەش بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئورگان خىزمەت بىناسى ۋە تۇرالغۇ ئۆي بىناسىنىڭ قۇرۇلۇشى 1997 - يىل 5 - ئايدا باشلانغانىدى، 11 - ئايدا سوغۇق چۈشۈشتىن بۇرۇن 4 قەۋەتلىك تۇرالغۇ ئۆي بىناسىنىڭ ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى، 5 قەۋەتلىك خىزمەت بىناسىنىڭ 2 قەۋىتى پۈتتۈرۈلدى.

2. بۇندىن كېيىنكى خىزمەتلەر توغرىسىدا

1) كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى ھەقىقىي تۈردە تېزلىتىش لازىم.

1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلغاندا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى 86 توم كەسپىي تەزكىرىدىن تەركىب تاپقان «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» ۋە 100 توم ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە تەزكىرىسى بولۇپ جەمئىي 186 توم تەزكىرە كىتابىنى تۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە تەزكىرىلەرنى ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىغا تەرجىمە قىلىش، تەكشۈرۈپ بېكىتىش ھەم نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى بەلگىلىگەنىدى. 10 نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، ھازىرغىچە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە كەسپلەر تەزكىرىسىدىن 23 توم، ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە تەزكىرىسىدىن 34 توم، جەمئىي 57 توم تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنىپ، پىلاننىڭ %30.65 ى ئورۇندالدى. مۆلچەرىمىزچە بۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە كەسپلەر تەزكىرىسىدىن 31 توم، ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە تەزكىرىلىرىدىن 45 توم يەنى جەمئىي 76 توم نەشردىن چىقىدۇ، شۇنداق بولغاندا بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنىڭ تېخى %40.86 ى ئورۇندالغان بولىدۇ. 1996 - يىلى مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىدا مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ياكى ئۇنىڭدىن سەل ئۇزاقراق ۋاقىت ئىچىدە مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاماملاش تەلەپ قىلىنغانىدى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى تەستىقلىغان ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرە خىزمىتى بويىچە 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلغىچە كۆزلەنگەن كەلگۈسى نىشانىدا 2005 - يىلغىچە مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاماملاپ بولۇش ئېنىق تەلەپ قىلىندى. ھازىردىن باشلاپ ھېسابلىساق، بۇنىڭغا 10 يىلمۇ ۋاقىت قالمىدى، بىراق ۋەزىپىنىڭ يەنە %60 ى بار. تەزكىرە كىتابلىرىنى ئازسانلىق مىللەت تىل - يېزىقىغا تەرجىمە قىلىش ۋە نەشر قىلىش ۋەزىپىسى تېخىمۇ ئېغىر، ھازىرغىچە ئاران 9 تەزكىرە كىتابى تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى، مۆلچەرىمىزچە، يىل ئاخىرىغىچە يەنە 5 توم نەشردىن چىقسا جەمئىي 14 تومغا يېتىپ، پىلاننىڭ %7.53 ى ئورۇندالغان بولىدۇ. ۋاقىت قىس، ۋەزىپە ئېغىر، بۇ بىزنىڭ مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاماملىشىمىزدىكى گەۋدىلىك زىددىيەت. شۇڭا، ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچىلىك تارماقلىرى پائال تۈردە كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى ھەقىقىي تېزلىتىپ، 2005 - يىلدىن ئىلگىرى مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاماملاشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى مۇنۇلارنى قارار قىلدى: بۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسى بار بۆلۈم، كومىتېت، نازارەت، ئىدارىلەردىكى تەزكىرە خىزمىتىگە مەسئۇل يولداشلارنىڭ يىغىنى ئېچىلىدۇ، يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىكى رەھبىرىي يولداشلار ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ئەھۋالىدىن بەرگەن دوكلاتنى ئاڭلاش ۋە مۇھىم سۆز قىلىشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ، «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» گە تەۋە

كەسىپلەر تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتى ئۈستىدە تەلەپ ۋە بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ۋەزىپىنى تاماملاش مۇددىتى بېكىتىلىدۇ. بۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچىلىك تارماقلىرى ۋە ئورۇنلىرى ئۆز ئورۇنلىرىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ سۈرئەت پىلانى جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىشى، خىزمەت سۈرئىتىنى ئايمۇ ئاي تەكشۈرۈپ تۇرۇشى كېرەك. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى سۈرئىتىنى ھەر پەسىلدە بىر ستاتىستىكىلاپ، تەكشۈرۈپ، يېرىم يىلدا بىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە دوكلات قىلىپ تۇرىدۇ. بىز يەنە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، كېلەر يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرمەكچى ۋە ئورۇنلاشتۇرماقچى. جايلار ۋە ئورۇنلارنىڭ مۇشۇ قېتىمقى يىغىننىڭ روھى بويىچە ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىپ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ سۈرئىتىنى ھەقىقىي تېزلىتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

2) بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، تەزكىرىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى پائال تۈردە ياخشى ئىشلەش لازىم.

تەزكىرىچىلىك خىزمىتى — ئۇزاق مۇددەتلىك، ئىزچىل ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاساسىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى خىزمىتى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى لى تيېيىڭ مەملىكەتلىك 2 ـ نۆۋەتلىك تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىدىكى سۆزىدە: تەزكىرە جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ مۇھىم بەتكۈزگۈچ ژانىرلارنىڭ بىرى، تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنى ئۈزۈپ قويماي، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە، مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇش كېرەك، بىر نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسى تاماملانغان كۈن، كېيىنكى نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش باشلانغان ۋاقىت بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. «گوۋۇيۈەن ئىشخانىسىنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» ىدا ۋە جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى تۈزگەن «تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» دە، ئېلىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە تەزكىرىلەرنى «ھەر 20 يىل ئۆپچۆرىسىدە بىر قېتىم داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش» ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ — سوتسىيالىزم دەۋرىدە، دۆلەت تەزكىرىچىلىك خىزمىتى توغرىسىدا مەمۇرىي بۇيرۇق تەرىقىسىدە چىقارغان ئەڭ نوپۇزلۇق بەلگىلىمە. بۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 40 نەچچە ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە(شەھەر) ۋە 30 نەچچە نازارەت، ئىدارە مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تاماملايدۇ. ئەڭ بالدۇر نەشردىن چىققان تەزكىرە كىتابلىرىغىمۇ 10 نەچچە يىل بولۇپ قالدى. شۇڭا، تەزكىرىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلدى. ئىككى يىلدىن بېرى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەزكىرىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش ھەققىدە بىرنەچچە قېتىم كىچىك تىپتىكى سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئاچتى. يىغىندا، كۆپچىلىك بىردەك، تەزكىرە كىتابىنى نەشردىن چىقىرىپ بولغان ئورۇنلار تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش مەسىلىسىنى پائال مۇھاكىمە ۋە تەتقىق قىلىپ، تەييارلىق خىزمىتىنى پائال ياخشى ئىشلىشى كېرەك دەپ قارىدى. تەزكىرىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش ئەلمىساقتىن بار ئىش. بىراق، سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋردە سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەرنى قانداق داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش ھەققەتەن بىر يېڭى تېما. نۆۋەتتە، مەملىكەتتىكى تەزكىرىچىلىك ساھەسىدىكىلەر بۇ مەسىلىنى قىزغىن مۇھاكىمە قىلماقتا. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، كۆپ سانلىق ئورۇنلار مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تېخى ئورۇنداپ بولالمىدى. بۇ ئورۇنلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، تەزكىرە تۈزۈشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى بالدۇرراق تاماملاشتىن ئىبارەت. تەزكىرە كىتابىنى نەشردىن چىقىرىپ بولغان ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە(شەھەر) لەر تەزكىرىلەرنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇشى كېرەك.

تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشتە 1 ـ نۆۋەتلىك سوتسىيالىستىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈشكە قارىغاندا نۇرغۇن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاندى. بىرىنچىدىن، تەزكىرە تۈزۈش جەھەتتە قولغا كەلگەن 10 نەچچە يىللىق مول نەتىجە ۋە ئۇنىڭ ئوينىغان رولى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەسىدىكىلەرنى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ قىممىتى توغرىسىدا تېخىمۇ ئېنىق تونۇشقا ئىگە قىلدى، بۇ ھال تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتى ئۈچۈن پۇختا ئاممىۋى ئاساس سېلىپ بەردى؛ ئىككىنچىدىن، 10 نەچچە يىللىق تەزكىرە تۈزۈش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق مول تەجرىبە توپلىدۇق، بۇ تەجرىبىلىرىمىز ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ،

خېلى سىستېمىلىق نەزەرىيىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ، ئۇ بىزنىڭ يېڭى بىر نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشىمىزدە، مۇھىم يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، 10 نەچچە يىللىق تەزكىرە تۈزۈش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ساپاسى بىرقەدەر ياخشى تەزكىرىچىلىك قوشۇنى تاۋلاندى ۋە يېتىشتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن كېلەر نۆۋەتلىك تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن كۈچلۈك تەشكىلىي ئاساس سېلىندى؛ تۆتىنچىدىن، داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرىنىڭ باشلىنىش چېكى ئۇزاق ئەمەس، ئەھۋاللار خېلىلا تونۇش، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېرەكلىك ماتېرىياللارنى شۇ جاي، شۇ ئورۇننىڭ ئۆزىدىنلا تاپقىلى بولىدۇ، يەنە كېلىپ ماتېرىياللارنىڭ ۋاقىت ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا، تەكشۈرمەك ئاسان، ئادەتتە بەك تەپسىلىي دەلىللەپ يۈرمەي ئىشلىتىشكە بولىدۇ. شۇڭا تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى تېخىمۇ ياخشى ئاساس ۋە تېخىمۇ يۇقىرى باشلىنىش نۇقتىسىدا تۇرۇپ قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ.

تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا دائىر تۈرلۈك تەييارلىق خىزمەتلىرىنى پۇختا ئىشلەش كېرەك. بىرىنچىدىن، ئىدىيىۋى تەييارلىقنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. بۇ دېگىنىمىز، تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشتە نەزەرىيە جەھەتتىن پۇختا ئاساس سېلىش كېرەك دېگەنلىك. ھەممىگە ئايانكى، بىزنىڭ بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىمىز نەزەرىيە جەھەتتىكى تەييارلىقىمىز يېتەرسىز ئەھۋالدا باشلانغان. تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى بىلەن تەزكىرىچىلىك ئەمەلىيىتى بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدىغان زىددىيەت بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭگەن. تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتى ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، بىز بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشتە يەكۈنلىگەن نەزەرىيىنى تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشتە نەزەرىيىۋى يېتەكچى قىلىمىز، دېمەك، تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى يېڭى نۇقتىدىن باشلايمىز. شۇڭا، تەزكىرىچى خادىملار بولۇپمۇ مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرىنى تۈزۈپ بولغانلار ھازىردىن باشلاپ مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش جەريانىدىكى ئىقتىسادىي ساۋاقنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، تەزكىرىچىلىك جەھەتتىكى ھېسسىي تونۇشنى نەزەرىيە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ، ئۇنى تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشكە تېخىمۇ ياخشى يېتەكچى قىلىشى، تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشكە خاس ئىدىيىۋى ھالەتكە تېزدىن كىرىپ، بۇ خىزمەت ئۈچۈن تولۇق نەزەرىيىۋى ۋە ئىدىيىۋى تەييارلىق كۆرۈشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشنىڭ ماتېرىيال جەھەتتىكى تەييارلىقنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. ماتېرىيال تەييارلىقى تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشتىكى مۇھىم، ئاساسلىق ئىش. مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى چېكى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرىنىڭ باشلىنىش چېكى بولىدۇ، كېرەكلىك ماتېرىياللار ئومۇمەن خېلى ياخشى ساقلانغان ھەم ناھايىتى مول، بىراق ئۇلارنى قانداق يىغىپ، تەزكىرە تۈزۈش ئىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن مۇئەييەن ئىش كۆرمەي بولمايدۇ. ھازىر نۇرغۇن ئورۇن ۋە ۋىلايەتلەر بۇ مەسىلىنى ئويلىشىپ، چوڭ ئىشلارنى خاتىرىلەش، يىلنامە تۈزۈشكە ئوخشاش ئۇسۇللار ئارقىلىق ماتېرىيال توپلىماقتا، بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال. جايلار ئۆز ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز ئورنى ۋە ۋىلايىتىنىڭ ئەمەلىيىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۇسۇللار ئارقىلىق تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش ئۈچۈن، ماتېرىيال تەييارلاش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك. ئۈچىنچىدىن، داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىش ھەم لايىھىلەش كېرەك. قۇرۇلما — تەزكىرە كىتابىنىڭ رامكىسى. بۇ مەسىلە ھەل قىلىنسا، ھەم تەزكىرە كىتابىنىڭ بىر پۈتۈن ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، ھەم ماتېرىيال توپلاش، رەتلەش ئۈچۈن بىر تىزىملىك تۈرغۇزۇلۇپ، نىشان ۋە يول كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى لايىھىلىگەندە، تەزكىرە كىتابىنىڭ بىر پۈتۈن ئىلمىيلىكىگە ئەھمىيەت بېرىپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىش كېرەك. ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىش جەريانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ — تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتى.

تۆۋەندە تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش جەھەتتىكى بىر نەچچە مەسىلە توغرىسىدا بىر ئاز پىشمىغان پىكىر قويماقچىمەن.

1) داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرىنىڭ چېكىنى بېكىتىش مەسىلىسى. داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە — ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرىنىڭ داۋامى، ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابىنىڭ ئۇلانمىسى. شۇڭا داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابىنىڭ باشلىنىش چېكى جەھەتتە، تەزكىرە كىتابىنىڭ باش - ئاخىرىنى ئۇلاش پرىنسىپىغا ۋارىسلىق قىلىنىشى، يەنى داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابىنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى، جۈملىدىن، كەسىپلەر تەزكىرىسى ۋە شەخسلەر تەزكىرىسىنىڭ مەزمۇنى ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشى كېرەك. داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان

www.uyghurkitap.com

تەزكىرە كىتابىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى گوۋۇيۈەنىنىڭ 20 يىل ئەتراپىدا بىر قېتىم داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش دېگەن پرىنسىپىغا ئاساسەن، جايلار ئۆز ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئۆزى بېكىتسە بولىدۇ. بىز ئاخىرقى چەكنى 2005 - يىلى ياكى 2010 - يىلى قىلىپ بېكىتىشنى تەۋسىيە قىلىمىز، يەنى بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرىنى بالدۇر يېزىپ بولغانلار 2005 - يىلنى ئاخىرقى چەك قىلىپ بېكىتسە، مۇشۇ بىرنەچچە يىلدا ياكى كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا يېزىپ بولىدىغانلار 2010 - يىلنى ئاخىرقى چەك قىلىپ بېكىتسە بولىدۇ. ئاخىرقى چەك مەيلى قايسى يىلغا بېكىتىلسۇن، چوقۇم مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش جەھەتتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئۆرنەك قىلىش، بۇنىڭدا مۇنۇ ئىككى نۇقتىنى بىردەك ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك، بىرى، بىر تەزكىرە كىتابىنىڭ ئاخىرقى چېكى چوقۇم بىردەك بولۇشى كېرەك، ئەگەر بىردەك بولمىسا، ھەرقايسى تۈرلەرگە دائىر ئىشلارنى بايان قىلىش ۋاقتى بىردەك بولمايدۇ. مەزمۇندا ئېگىز - پەسلىك كۆرۈلىدۇ، نەتىجىدە تەزكىرە كىتابىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. يەنە بىرى، داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابى چوقۇم شۇ كىتابنىڭ ئاخىرلىشىش چېكى قىلىنغان يىلنىڭ كېيىنكى يىلى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا تەزكىرە كىتابنىڭ ۋاقىت ئۈنۈمىنى ۋە قوللىنىلىش ئۈنۈمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ، ئۇنداق قىلماي مۇسىلداپ يۈرسەك، كىتابىمىز «تارىخ» كىتابى بولۇپ قالىدۇ - دە، تەزكىرىنىڭ دەۋرمۇ - دەۋر ئىشلىتىلىدىغان فۇنكسىيىسى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىپ، تەزكىرىنىڭ ئۈچۈر دەۋرىدىكى رىقابەت كۈچى تەسىرگە ئۇچرايدۇ.

2) داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابىنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە قۇرۇلمىسى مەسىلىسى. تەزكىرە كىتابىنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە قۇرۇلمىسى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. داۋاملاشتۇرۇلۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ تەرتىپ قۇرۇلمىسى ۋە مۇندەرىجىسى چوقۇم بۇ نۆۋەت تۈزۈلگەن تەزكىرە كىتابلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، بەزى ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. ئۆزگىرىش قانچىلىك بولىدۇ، قۇرۇلمىنى پۈتۈنلەي باشقىچە قىلىش كېرەكمۇ، ياكى بۇ نۆۋەت تۈزۈلگەن تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە مۇندەرىجىسى ئاساسىدا ئازراق تەڭشەش كېرەكمۇ، بۇنى جايلار ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ ئىگەللىسە بولىدۇ. بىراق بىر پرىنسىپ بار: تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشتە چوقۇم «يېڭى» بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىش، شۇ جاينىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرە كىتابىدىن كېيىنكى يېڭى ئەھۋالى، يېڭى يوللىرى، يېڭى تەرەققىياتى، يېڭى شەيئىلىرى، يېڭى قىياپىتى، يېڭى مۇۋەپپەقىيىتى، يېڭى شەخسلىرى، يېڭى مەسىلىلىرى، يېڭى زىددىيەتلىرى ۋە يېڭى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش كېرەك. مۇندەرىجىنى بەلگىلەشتە، «چوڭ تېمىلارنى بەلگىلەش، كونكرېت تېمىلارنى بەلگىلىمەسلىك، ھەم ئۆلچەملىك بولۇش، ھەم بىر قېلىپقا سېلىۋالماسلىق» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، مۇستەقىللىق بىلەن بىرلىكنىڭ، تارماقلارنىڭ مۇۋاپىقلىقى بىلەن تۈرلەرنىڭ مۇۋاپىقلىقىنىڭ، ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلىق يارىتىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

3) داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ھەجمى مەسىلىسى. مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشتىكى بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك شۇكى، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ھەجمى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭ بولۇپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن مەزمۇنلاردا قۇرۇق گەپ بەك تولا، بۇ ھال تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ئوقۇش قىممىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى، تەننەرخىنىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. بىزنىڭچە، داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىدا پەقەت 20 يىل ئۆپچۆرىسىدىكى ئىشلار خاتىرىلىنىدىغان بولغاچقا داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىلىرىنىڭ ھەجمىنى 300 مىڭدىن 500 مىڭغىچە خەت ئىچىدە، ۋىلايەت، ئوبلاست تەزكىرىلىرىنىڭكىنى 700 مىڭدىن 800 مىڭغىچە خەت ئىچىدە تىزگىنلىگەن مۇۋاپىق.

4) تۈزۈش ۋە نەشر قىلىش ۋاقتى مەسىلىسى. مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولۇپ كەتكەن، بولۇپمۇ تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ يېزىپ توختىتىلغان ئاخىرقى ۋاقىت چېكى بىلەن نەشرىن چىقىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بەك يىراق بولۇپ كەتكەن ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىت چېكى بىلەن نەشردىن چىقىش ۋاقتىنىڭ ئۇلىنىش مەسىلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، تەزكىرىنىڭ داۋامىنى يېزىش، نەشردىن چىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، تەزكىرە تۈزۈش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. ماتېرىيال تەييارلاش ۋاقتى ئۇزاقراق بولسا بولىدۇ، بۇ مەزگىلدە رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىشىنى كۆپرەك ئىشلەش، يەرلىك تارىخ يېزىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلىش لازىم. لېكىن كىتابنى يېزىپ نەشردىن چىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، 1 — 2 يىل ئىچىدە نەشردىن چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشىش كېرەك، يەنى تەزكىرىنى نەشردىن چىقىرىپ تارقىتىش ۋاقتى بىلەن تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىت چېكى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 2 يىلدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك.

3) يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى پائال ياخشى

ئىشلەش كېرەك.

(1) يەرلىك تارىخ يېزىش مەسلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى. بىزنىڭ تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشردىن چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن يەرلىك تارىخ يېزىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىزدا، ئاساسلىقى، تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە سەۋەب بار: بىرىنچى، تارىخمۇ، تەزكىرىمۇ، مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان يەتكۈزگۈچ، تارىخىي كىتابلار بىلەن تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلى، شەكىل - قۇرۇلمىسى، ئېلىنغان ماتېرىياللىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ھەر ئىككىلىسىدە تارىخىي ماتېرىيال ئاساس قىلىنىدۇ. قەدىمكىلەر تەزكىرە — «بىر جاينىڭ ئومۇمىي تارىخى»، تارىخ بىلەن تەزكىرە بىر ئائىلە دەپ قارىغانىدى. شىنجاڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن تارىخىي كىتابلار ئاز ئەمەس، مەسىلەن 24 تارىختىكى ئالاقىدار قىسىملار، «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىقلار، لېكىن بۇ تارىخىي كىتابلاردا شىنجاڭنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان؛ ئۇنىڭ بايان قىلىش دائىرىسى كەڭ (مەسىلەن غەربىي يۇرت تارىخى»)، كۆلىمى چوڭ بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ چوڭ تومۇرىغا، كەڭ دائىرىگە، چوڭ ئىشلارغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇگۈنگىچە بىر ۋىلايەت، بىرەر ئوبلاست ياكى بىرەر ناھىيە (شەھەر) دائىرىلىك يەرلىك تارىخىي كىتابتىن بىرەرسىمۇ مەيدانغا كەلگىنى يوق. تەزكىرە ئورۇنلىرى 10 نەچچە يىللىق جاپالىق ئەمگەك ئارقىلىق بىر ۋىلايەت، ئوبلاست ياكى بىر ناھىيە(شەھەر) نىڭ يەرلىك ئەھۋالىغا دائىر مول تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلىدى، شۇنداقلا تەزكىرە تۈزۈش ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى خېلى سىستېمىلىق، ئىلمىي ئاساستا تۈرلەرگە ئايرىپ، رەتلەپ چىقتى، بۇ تەزكىرە ئورۇنلىرىنى بىر ۋىلايەت، ئوبلاست ياكى بىر ناھىيە (شەھەر) نىڭ يەرلىك تارىخىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى؛ ئىككىنچى، تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلغاندا، جايلار ئەھۋالىغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىيال توپلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى تەزكىرە كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلمىدى، بۇ يەردە ئاشۇ «ئۆلۈك ماتېرىيال» لارنى قانداق قىلىپ «تىرىك ماتېرىيال» غا ئايلاندۇرۇش مەسلىسى بار، ئۇلارنى كىشىلەرنىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيىلەرنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىۋېلىشى، بىلىۋېلىشى ئۈچۈن، شۇ جاينىڭ ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن قانداق خىزمەت قىلدۇرۇش مەسلىسى بار؛ ئۈچىنچى، تەزكىرە كىتابلىرى تۈزۈلمە ۋە بايان قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىغاچقا، تەزكىرە كىتابلىرىدا بەزى شەيئى ۋە شەخسلەرنى خاتىرىلەشتە «بايان قىلىش ئەمما مۇھاكىمە قىلماسلىق» يولى تۇتۇلىدۇ، شۇڭا شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيتى ئانچە شەرھلەپ بېرىلمەيدۇ، بۇ ھال كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيتىنى توغرا تونۇشىغا توسالغۇ بولىدۇ؛ تۆتىنچى، تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، كېيىنكى نۆۋەتلىك تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشكە تەييارلىق كۆرۈش مەزگىلىدە، تەزكىرە ئورۇنلىرىنىڭ يەرلىك تارىخنى تەتقىق قىلىش ۋە يېزىش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشقا ۋاقتى ۋە كۈچى يېتىدۇ؛ بەشىنچى، يەرلىك تارىخ يېزىش ئارقىلىق، كۆپ يىللاردىن بۇيان توپلانغان مول ماتېرىياللار تارىخ كىتابى ئۇسلۇبىغا سېلىش ئۇسۇلى بىلەن قايتىدىن تۈرلەرگە ئايرىلىپ ۋە رەتلىنىپ، ۋىلايەت، ئوبلاست ياكى ناھىيە (شەھەر) نىڭ يەرلىك تارىخى يېزىپ چىقىلىدۇ، ئۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر، كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئۆز ۋىلايىتى، ئوبلاستى، ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ياخشى بىلىۋېلىشى ئۈچۈن تارىخ كىتابى شەكلىدىكى يەرلىك دەرسلىك بولۇپ قالىدۇ؛ ئالتىنچى، يەرلىك تارىخ يېزىش ئارقىلىق، يەنە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ھەجمى چوڭ، ۋەزنى ئېغىر بولغاچقا كۆرۈپ پايدىلانغۇچىلار مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچرايدىغان نۇقسانلارنى تۈگىتىپ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى ئاممىغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرغىلى، ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەزكىرە ئورۇنلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىمۇ زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. بىر تەزكىرە، بىر تارىخ يېزىلسا، ئىككىسى بىر بولۇپ، بىر ۋىلايەت بىر ناھىيىنىڭ ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ساھەلىرى ۋە يوللىرى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ، بۇ خۇشاللىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟

2) يەرلىك تارىخ يېزىشتىكى پايدىلىق شارائىت. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ماتېرىيال ئەۋزەللىكى ئادەم كۈچى ۋە ۋاقىت شارائىتىدىن باشقا، يەنە مۇنداق ئىككى پايدىلىق شارائىت بار: بىرىنچى، يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى ئاپتونوم رايون تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلغىچە كۆزلەنگەن كەلگۈسى نىشان پىلانىغا كىرگۈزۈلدى ھەم ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇنى يولغا قويۇشنى تەستىقلىدى، دېمەك، بۇ ئىش نامى يوللۇق «ھۆكۈمەت» ئىشى بولۇپ قالدى؛ ئىككىنچى، شىنجاڭدىكى بەزى ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە(شەھەر) لەرنىڭ تارىختا شانلىق نامايەندىلىرى بار، مەسىلەن: قەدىمكى يىپەك يولىدىكى گۈللىنىش، خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىكى سەلتەنەتلەر، چىڭ سۇلالىسىنىڭ

www.uyghurkitap.com

شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدىكى ئۇلۇغ ئىشلار، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىناق ئۆتۈپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى ئورتاق ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداش يولىدىكى تىللاردا داستان بولارلىق ئىشلىرى، ياۋروپا - ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ گىرەلىشىپ تەرەققىي قىلىشى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ۋە كىتابقا پۈتۈشكە ئەرزىيدۇ.

3) بىر قانچە تەلەپ: تەزكىرە كىتابىنى چىقىرىپ بولغان ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) لەردىن يەرلىك تارىخ يېزىش شارائىتى بارلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى ئىشلەشكە تۇتۇش قىلىشى كېرەك. بولۇپمۇ تارىخى ئۇزۇن، تارىخي ماتېرىياللىرى مول، يازىدىغان مەزمۇنى بىر قەدەر كۆپ بولغان ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) لەر يەرلىك تارىخنى تېخىمۇ تېز يېزىپ چىقىشى كېرەك. تارىخى قىسقا، كېيىن قۇرۇلغان، يەرلىك تارىخ يېزىش شارائىتى ھازىرلانمىغان ناھىيە (شەھەر) لەر بۇ خىزمەتنى ھازىرچە قانات يايدۇرمىسىمۇ بولىدۇ. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلار شارائىتى ياخشى بولغان بىر - ئىككى ناھىيە (شەھەر) نى تاللاپ يەرلىك تارىخ يېزىشتىكى سىناق نۇقتىسى قىلىپ، ئۇلارنى بىر قەدەم ئالدىدا ماڭغۇزۇپ، تەجرىبىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئاندىن تەدرىجىي كېڭەيتىش كېرەك. سىناق نۇقتىسى قىلىنغان ناھىيە (شەھەر) لەر ئاۋۋال ناھىيە (شەھەر) نىڭ يەرلىك تارىخىنىڭ مۇندەرىجە قۇرۇلمىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ پىكرىنى ئېلىشى، ئاندىن سىناق تەرىقىسىدە يېزىپ چىقىشى، دەسلەپكى ئورىگىنال پۈتكەندە باھالاش يىغىنى ئېچىپ كەڭ پىكىر ئېلىپ شۇ ئاساستا ئەستايىدىل تۈزىتىپ، كىتابنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. 2 — 3 يىلدا بىر تۈركۈم يەرلىك تارىخ نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشىش كېرەك. ئىككىنچى، مەزمۇننى بايان قىلىش جەھەتتە، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە تارىخىي يۈكسىلىشنى يەرلىك تارىخنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلىش، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىنى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن شەخسلەر ۋە ئىشلارنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ نۇقتىلىق بايان قىلىش كېرەك. ئۈچىنچى، يەرلىك تارىختا ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىش، تارىخقا تارىخىي ماتېرىيالىزم ئاساسىدا باھا بېرىش كېرەك. تۆتىنچى، ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك تارىخىنىڭ نامى X X ۋىلايەت (ئوبلاست) ياكى ناھىيە (شەھەر) تارىخى ياكى قىسقىچە تارىخى دەپ ئاتالسا بولىدۇ. بەشىنچى، باشلاش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇش چېكى مەسىلىسىدە باشلاش چېكى بىرتۇتاش بەلگىلەنمەيدۇ، تارىخىي ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ بايان قىلىش لازىم، كۇچا، يەكەن، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىقلارغا ئوخشاش تارىخى ئۇزۇن ۋىلايەت، ناھىيىلەر تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن يىللاردىن باشلىسا، تارىخى قىسقا ۋىلايەت، ناھىيىلەر يېقىنقى زاماندىن ياكى قۇرۇلغان چاغدىن باشلاپ يازسا بولىدۇ. ئاخىرلاشتۇرۇش چېكى 1996 - يىلى يەنى پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلىشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىت بولىدۇ. ئالتىنچى، خەت سانى 200 ~ 300 مىڭ ئەتراپىدا بولسا بولىدۇ.

4) نادىر ئەسەر ئېڭىنى تۇرغۇزۇپ تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

سۈپەت — يېڭىچە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ جېنى ھەم تەزكىرە كىتابلىرى قىممىتىنىڭ نامايەندىسى. بۇلتۇر ئېچىلغان مەملىكەتلىك يېڭىچە تەزكىرە كىتابلىرى بويىچە مۇنەۋۋەر نەتىجىلەرنى باھالاپ مۇكاپاتلاش يىغىنىدا، يولداش لى تيېيىڭ بىرىنچى بولۇپ سۈپەت مەسىلىسىنى سۆزلىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتى ئومۇمەن ئالغاندا خېلىلا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، 1997 - يىلى مەملىكەت بويىچە تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاپ مۇكاپاتلاش يىغىنىدا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ 6 تەزكىرە كىتابى مۇكاپاتلاندى. لېكىن بىز سەگەكلىك بىلەن كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابلىرىدا سۈپەت جەھەتتە نۇرغۇن مەسىلىلەرمۇ ساقلاندى. بولۇپمۇ بەزى تەزكىرە كىتابلىرىدا بايانلار ئاددىي، يۈزەكى بولۇپ قالغان، ماتېرىياللاردىكى تارىخىي پاكىتلار ئەستايىدىل دەلىللەنمىگەن، نەتىجىدە ماتېرىيال جەھەتتە خاتالىق، بايان قىلىش جەھەتتە سەۋەنلىك تۇغۇلغان. بەزى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ ھەجمى بەك چوڭ بولۇپ كەتكەن، ھەتتا بەزى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ مۇندەرىجىسىدە تۈرلەرگە ئايرىش تولىمۇ نامۇۋاپىق بولۇپ قالغان ۋە ئىلمىي بولمىغان مەسىلىلەر ساقلانغان. بۇلار بىز تەزكىرىچىلەرنىڭ ئېتىبارىنى قوزغايدىغان چوڭ مەسىلىلەر.

تەزكىرە كىتابىنىڭ سۈپىتى بىر ئۇنىۋېرسال كۆرسەتكۈچ. سوتسىيالىستىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا ئېنىق سۈپەت ئېڭىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. بىرىنچىدىن، بىزنىڭ ئالاھىدە تەكىتلەيدىغىنىمىز تەزكىرىنىڭ سىياسىي سۈپىتى. تەزكىرە شەخسنىڭ ئەسىرى ئەمەس، ئۇ تارىختىن بۇيان سىياسىي تەشكىلات تۈزۈپ كېلىۋاتقان «سىياسىي كىتاب» ، «ھۆكۈمەت كىتابى» بولۇپ، كۈچلۈك

سىياسىيلىككە ئىگە. ئەگەر بىر تەزكىرە كىتابىدا سىياسىي جەھەتتە مەسىلە كۆرۈلىدىكەن ئۇ ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش قىممىتىنى يوقىتىدۇ، ئۇنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيىلەش، تارىخنى ساقلاش» فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابلىرى ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىلىۋاتقان ئورگانلاردىن قارىغاندا، سىياسىي سۈپەت يەنى سىياسىي نۇقتىئىنەزەر جەھەتتە چوڭ مەسىلە بايقالمىدى، لېكىن كونكرېت ماتېرىياللارنى ئىشلىتىش جەھەتتە، ياكى ئەسلىي ماتېرىيالدىكى خاتا نۇقتىنەزەرنىڭ تەسىرىگە ياكى ئۇزۇندىن بۇيانقى «سول» ئىدىيىنىڭ كاشىلىسىغا ئۇچراش تۈپەيلى، تەزكىرە كىتابىنىڭ تېكىستىدە نامۇۋاپىق بايانلار بار. مەسىلەن، سىياسىي ھەرىكەتلەرنى بايان قىلىشتا ئاتالمىش «ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش» مۇ «لىن بياۋنى، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش» قاتارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇلغان. بۇ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارار» بويىچە ئىش كۆرمىگەنلىك، شۇنداقلا ئەقەللىسى ھەق - ناھەقنى ئايرىمىغانلىق. ئىككىنچى، تەزكىرە كىتابلىرىدا چۈشۈرۈپ قويۇش ئەھۋالى مەۋجۇت، بولۇپمۇ چوڭ - چوڭ ئىشلار، سىياسىي ھەرىكەتلەر تولۇق بايان قىلىنمىغان. يەرلىك تەزكىرە بىر جاي ياكى بىر كەسىپنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئومۇمىيۈزلۈك، ھەر تەرەپلىمە، سىستېمىلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەتكۈزگۈچ ژانىر بولۇشى كېرەك. دېمەك، يەرلىك تەزكىرىنىڭ بىرىنچى ۋەزىپىسى شۇ جاينىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، ئاساسىي قىياپىتىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش، ئاندىن مۇشۇ ئاساستا رايون ۋە كەسىپنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشىشتىن ئىبارەت. لېكىن نەشر قىلىنغان تەزكىرە ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىلىۋاتقان ئورگانلاردىن قارىغاندا، بىزنىڭ نۇرغۇن تەزكىرە كىتابلىرىمىز بۇ جەھەتتە تەلەپكە يېتەلمەيدۇ، بەزى تەزكىرە ئورگانلىرىدا تۈرلەر كەم، مەسىلەن، «يېنىك سانائەت تەزكىرىسى» نىڭ يېمەك - ئىچمەك سانائىتى قىسمىدا تورتچىلىق يېزىلمىغان، «يېزا ئىگىلىك تەزكىرىسى» دە ۋە نۇرغۇن ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ «يېزا ئىگىلىك» قىسمىدا «يېزا ئىگىلىكىدە داجېيدىن ئۆگىنىش» ۋە «تۆتنى ئېنىقلاش» قاتارلىق ھەرىكەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. ھەتتا بەزى تەزكىرىلەردە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تىلغا ئېلىپمۇ قويۇلمىغان. بىزنىڭچە بۇنداق نۇقسانلار كۆرۈلمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئۈچىنچىدىن، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان ماتېرىياللارنى توغرا بولۇش، ئىشەنچلىك بولۇش تەلىپىگە يەتكۈزۈش جەھەتتە يەنىلا تىرىشىش كېرەك. تەزكىرە كىتابى — قاتتىق تەلەپ ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن يېزىلىدىغان ماتېرىيال خاراكتېرلىك ئەسەر، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان تۈرلۈك ماتېرىياللارنىڭ ھەقىقىي، توغرا، ئىشەنچلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بىزنىڭ تەزكىرىچى خادىملىرىمىز كۆپ يىل كۈرەش قىلىپ، نۇرغۇن ماتېرىيال توپلىدى ھەمدە بۇ ماتېرىياللارنىڭ چىنلىقى بىلەن ساختىلىرىنى ئايرىش ئۈچۈن ئوبدان تەجرىبىلەرنى توپلىدى، شۇنداقلا نەشر قىلغان تەزكىرە كىتابلىرىمىزنى جەمئىيەتكە يۈزلەندۈرۈش، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا قولاي ئىمكانىيەت ھازىرلىدى. بىراق، ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بىز نۇرغۇن تەزكىرە كىتابلىرىدىن يەنىلا بىرمۇنچە ناتوغرا نەرسىلەرنى، تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىرمۇنچە بايانلارنى، بولۇپمۇ سانلىق ماتېرىياللاردىكى خاتالىقلارنى، كىشى ئىسىملىرى، رەھبەرلەرنىڭ ۋەزىپىسى ھەمدە ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى جەھەتتىكى خاتالىقلارنى بايقىدۇق. بۇ مەسىلىلەرگە دىققەت قىلمايدىغان بولساق، تەزكىرە كىتابلىرىمىزنىڭ ئىشلىتىلىش قىممىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. تۆتىنچىدىن، كىتابنىڭ بېسىلىش سۈپىتى ۋە كوررېكتورلۇق سۈپىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. تەزكىرە كىتابلىرى ئاخىرىدا كىتاب شەكلىدە جەمئىيەتكە يۈزلىنىدۇ ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، شۇڭا كىتابنىڭ بېسىلىش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى، تۆۋەنلىكى ناھايىتى مۇھىم، تەزكىرە ئورگانلىرى ھەرقانچە ياخشى بولغان بىلەن كىتابنىڭ بېسىلىش، تۈپلىنىش سۈپىتى ياخشى بولمىسا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشەلمەيدۇ. كوررېكتورلۇقمۇ ئىنچىكە ھەم ئېغىر خىزمەت، ئۇمۇ تەزكىرە تۈزۈش نەتىجىلىرىمىزنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان مۇھىم ھالقا. ھازىر تەزكىرە كىتابلىرىمىزدا بۇ جەھەتتىكى مەسىلىلەرمۇ خېلى كۆپ، روشەن خاتا خەتلەر ھەم تىنىش بەلگىلىرى خاتالىقى تەزكىرە كىتابلىرىدا ئۇچراپ تۇرىۋاتىدۇ، بولۇپمۇ بەزى ئاچقۇچلۇق خەت، سۆز، سانلار خاتا بولۇپ قالسا ھەم بۇلار كوررېكتورلۇقتا بايقالماي ئۆتۈپ كەتسە، كىتاب بېسىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئوقۇرمەنلەرنى خاتا چۈشەنچىگە كەلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيىلەش، تارىخنى ساقلاش» تىن ئېغىز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

تەزكىرە — تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش ۋە ساقلاش ئارقىلىق رەھبەرلەرنىڭ تەدبىر كۆرۈش ئىشىنى ئۇچۇر ۋە

ئۆرنەك بىلەن تەمىن ئېتىش، ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىستىك تەربىيە ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ، يېڭىچە تەزكىرىلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى يارىتىش، يارىتالماسلىقى بىزنىڭ نېمە دېيىشىمىزگە باغلىق ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سۈپىتىگە باغلىق، ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، تەزكىرىنىڭ سۈپىتى — ئومۇمىي مىقدارلىق كۆرسەتكۈچ، ئۇنىۋېرسال ئۇقۇم، ئۇنىڭدا مەلۇم بىر تەرەپنىلا نەزەرگە ئېلىشقا بولمايدۇ، بىزدە ئەتراپلىق سۈپەت ئېڭى بولۇشى كېرەك. يەنى بىر تەزكىرە كىتابنىڭ مۇندەرىجە لايىھىلەش، ماتېرىيال توپلاش ۋە رەتلەشتىن تارتىپ، يېزىش، تۈزىتىش، بېكىتىش، نەشر نۇسخىسىنى لايىھىلەش، بېسىش، كوررېكتورلۇق قىلىش، تۈپلەپ مۇقاۋىلاش ۋە تارقىتىشقىچە بولغان ھالقىلىرىنىڭ ھەممىسىدە سۈپەت مەسىلىسى بار، ھەرقانداق بىر ھالقىدا نۇقسان ۋە سەۋەنلىك كۆرۈلسە، تەزكىرىنىڭ ئومۇمىي سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا سۈپەتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش نۇقتىئىنەزىرىنى تەزكىرە تۈزۈشنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭدۈرۈش، ئەتراپلىق سۈپەت ئېڭىنى، سۈپەت ئۇقۇمىنى تۇرغۇزۇش ھەمدە ئۇنى ئەمەلىي خىزمەتتە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، نەشر قىلىنغان تەزكىرىلەرنىڭ جەمئىيەتنىڭ، تارىخنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، قىممىتى بار ئېسىل تەزكىرىلەردىن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

5) تەزكىرىنى ئوقۇپ، تەزكىرىدىن پايدىلىنىپ، تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ساھەلىرى ۋە يوللىرىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىش كېرەك.

تەزكىرىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيىلەش، تارىخنى ساقلاش» تىن ئىبارەت 3 چوڭ يولى بار، بۇنىڭ ئىچىدە «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش» ۋە «خەلقنى تەربىيىلەش» رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا ياتىدۇ، شۇڭا قەدىمكىلەر تەزكىرىنى «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىدىغان كىتاب»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان كىتاب» دېگەن. شۇنداق دېيىش كېرەككى، تەزكىرە تۈزۈش تەزكىرىدىن پايدىلىنىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ. ھازىرغىچە بىز 50 تومدىن ئارتۇق تەزكىرە كىتابىنى نەشردىن چىقاردۇق، ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى قانداق قىلىپ جارى قىلدۇرۇش ھەقىقەتەن ئالدىمىزدىكى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم تېما. بىز تەزكىرىنى جايلار ئەھۋالىغا دائىر كىتاب، ماتېرىيال كىتاب، قورال كىتاب دەيمىز، ئەگەر ئۇ ھەمىشە كىتاب جازىسىغا تىزىپ تويۇلسا، ياكى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ كىتابخا-نىلىرىدىلا ساقلاپ قويۇلسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش»، «خەلقنى تەربىيىلەش» رولىنى قانداقمۇ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ «جايلار ئەھۋالىغا دائىر كىتاب»، «ماتېرىيال كىتاب»، «قورال كىتاب» بولۇشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بولسۇن؟ شۇڭلاشقا، ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە تارماقلىرىمىز تەزكىرە كىتابلىرىنى نەشر قىلىپ تارقاتقاندىن كېيىن، تۈرلۈك ئاماللار بىلەن كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ تەزكىرىنى ئوقۇشىغا ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، تەزكىرىدە خاتىرىلەنگەن مول يەرلىك ماتېرىياللارنى شۇ جاينىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى جەريانىدا تېگىشلىك رول ئوينايدىغان قىلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىرىنچىدىن تەشۋىقات خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، كادىرلار ۋە ئاممىنى تەزكىرىنى چۈشىنىدىغان، تەزكىرىنى تونۇيدىغان، تەزكىرىنىڭ قىممىتىنى بىلىدىغان قىلىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، تەزكىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلارغا ئەقىل ۋە چارە - تەدبىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي يول بىلەن سىياسەت بەلگىلىشىگە ياردەم بېرىش كېرەك؛ تەزكىرە تارماقلىرىمۇ زاۋۇت، كان - كارخانا ۋە يېزا، كەنتلەرگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى يېڭىش - نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش پىلانى تۈزۈشىگە، دېھقانلارنىڭ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشىگە ياردەم بېرىشى كېرەك. ئەمەلىيەتتە، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش، تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۆز نۆۋىتىدە تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭمۇ ئۈنۈملۈك يولى. رول بولسا ئاندىن تېگىشلىك ئورۇن بولىدۇ. قۇمۇل، باركۆل، قىزىلسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ تەجرىبىلىرى بۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى بۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەملىكەتلىك تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، مەملىكەت بويىچە تەزكىرىنى ئوقۇش، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى خۇلاسىلەشنى ۋە ئۇنى كېڭەيتىشنى قارار قىلدى.

ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ پائال يول ئېچىپ تەزكىرە ئوقۇش، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتە يېڭى نەتىجە، يېڭى تەجرىبىلەرنى يارىتىپ، مەملىكەتلىك تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى يىغىنىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈۋېلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىمۇ كېيىنكى يېرىم يىلدا تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ياكى نەق مەيدان يىغىنى ئاچماقچى، جايلار ياخشى تەييارلىق كۆرۈپ قويسا.

6) ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىغا تەزكىرىلەرنى تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

ش ئۇ ئا ر پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى خەنزۇچە تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنى ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىشقا دەرھال تۇتۇش قىلىش، ئىككى خىل يېزىقتىكى تەزكىرە كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىش ۋاقىت ئارىلىقىنى بەك ئۇزارتىۋەتمەسلىكنى تەلەپ قىلدى. ھازىر تەزكىرە كىتابلىرىنى ئازسانلىق مىللەت يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىش خىزمىتى خەنزۇچە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ نەشر قىلىنىش ۋاقتىغا قارىغاندا كۆپ ئارقىدا قالدى، بۇ ش ئۇ ئا ر پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭچە تەزكىرە كىتابلىرىنى ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىش خىزمىتىنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىدا، خىراجەت قىيىنچىلىقىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ سەۋەبتىن باشقا، رەھبەرلىكنىڭ ئەھمىيەت بېرىش - بەرمەسلىك مەسىلىسى ئەڭ ئاچقۇچلۇق مەسىلە. رەھبەرلىك تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، ئەھمىيەت بەرسىلا، بۇ مەسىلە ئوڭاي ھەل بولۇپ كېتىدۇ. ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ ئۆز جايىدىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە ئوبدان تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئېتىبارىنى قوزغاپ، تەزكىرە كىتابلىرىنى ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىغا تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىش خىزمىتىنىڭ سۈرئىتىنى ھەقىقىي تۈردە تېزلىتىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

7) ئاپپارات، قوشۇن قۇرۇلۇشى مەسىلىسى

نۆۋەتتە ئاپپارات ئىسلاھاتى ناھايىتى جىددىي تۇتۇلۇۋاتىدۇ، خىزمەتنىڭ سالمىقىمۇ ناھايىتى زور بولۇۋاتىدۇ. تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتلىرى قانداق قىلىشى كېرەك؟ مەنمۇ ئېنىق بىر نىمە دېيەلمەيمەن. بىراق، شۇنداق دېيەلەيمىزكى، تەزكىرە تۈزۈش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، شۇنداقلا جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىكەن، مېنىڭچە ئاپپارات ئىسلاھاتىدا قانداق ئۆزگىرىش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تەزكىرىچىلىك ئىشى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. ھامىنى بۇ ئىشنى قىلىدىغان ئادەم بولىدۇ. گوۋۇيۈەن ئىشخانىسىنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىدا: ئېلىمىزدە تەزكىرە ھەر 20 يىلدا بىر قېتىم داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدۇ دەپ ئېنىق بەلگىلەندى. بۇ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، يەنە كېلىپ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە باشقا تارماقلارنىڭ كەسىپلىرى بىلەن تەكرار بولۇپ قېلىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، مېنىڭچە بۇ قېتىمقى ئاپپارات ئىسلاھاتى تەزكىرە تارماقلىرىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن. ئاپپاراتتا ئۆزگىرىش بولغان تەقدىردىمۇ، تەزكىرە خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان ئادەم ھامان بولىدۇ، بۇ كەسىپ توختاپ قالمايدۇ. شۇڭا مەن ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچىلىك تارماقلىرى ۋە خادىملىرىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى خاتىرجەم، ياخشى ئىشلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداقلا كۆپچىلىكنىڭ قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئالاقىدار رەھبەرلەرگە ۋە ئاپپارات - شتات تارماقلىرىغا تەشۋىق قىلىپ چۈشەندۈرۈش خىزمىتىنى پائال تۈردە كۆپرەك ئىشلەپ، ئۇلاردا تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ھەققىدە تېگىشلىك چۈشەنچە ۋە تونۇش ھاسىل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

يۇقىرىدا ئېيتقاندەك بىز تەزكىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتتە كۆپرەك ئىش كۆرۈش ۋە كۆپرەك نەتىجە يارىتىش ئارقىلىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ تەسىرىنى ئۆستۈرۈشىمىز ۋە كېڭەيتىشىمىز كېرەك، بۇمۇ تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتلىرىنىڭ مۇقىملىقىغا پايدىلىق.

قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش مەسىلىسى توغرىسىدا، بۇنى ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى بۇ يىلقى خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىدا ئورۇنلاشتۇردى، جايلارنىڭ تەييارلىقىنى ياخشى قىلىپ، پىكىر - تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىزنىڭ تەشكىللاتچىلىق قىلىش، يولغا قويۇش خىزمىتىمىزگە قولايلىق يارىتىپ بېرىشىنى سورايمىز. بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، يەرلىك تارىخ يېزىش ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن يەرلىك تارىخ يېزىش بويىچە بىر قېتىم ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كادىرلارنى تەربىيىلەشنى ئويلاۋاتىمىز. بۇ مەسىلىدىمۇ كۆپچىلىكنىڭ پىكىر - تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

يولداشلار!

پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا: جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغۋار ئىشلارنى XXI ئەسىرگە قاراپ ئومۇميۈزلۈك يۈكسەلدۈرۈش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. تەزكىرە تۈزۈش جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمى، بىزمۇ 15 - قۇرۇلتاي روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى XXI ئەسىرگە ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلىتىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشىمىز كېرەك!

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تۇندىكى پاجىئە

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

(تارىخي ئەسلىمە)

مەن دېۋىزىيە باش شتابىدا ئىشلەيتتىم. بۈگۈن ئادەت بويىچە سائەت 8 گە ئۆلگۈرۈپ خىزمەتكە چىققىنىمدا، باش شتابنىڭ ئىچىدە كەيپىيات باشقىچە ئىدى. 8 چوڭ باشقارمىنىڭ خادىملىرى تېخى ئىشقا چۈشمەي، بۆلۈملىرى ئالدىدىكى گۈللۈك ئەتراپىدا توپلىشىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ كەيپىياتلىرى چۈشكۈن، نېمىدىندۇر ھودۇقۇپ تۇرغاندەك قىلاتتى. ئەتراپقا نەزەر سالسام ھەربىي سوت باشقارمىسى خادىملىرى جىددىيلىشىپ، پىتىراپ قېلىشقانىدى. مەن نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى بىرەر كىمدىن سورىيالماي، بۆلۈمگە كىرسەم باشلىقىم يوق ئىكەن. خىزمەتداشلىرىممۇ سىرتتا ئىدى. شۇ ئارىدا بىر دوستۇم بۆلۈمگە كىرىپ قالدى. ئۇ مېنىڭ سوئالىمغا:

— بۈگۈن كېچە شەھەرنىڭ باش قازىسى، كاتتا ئۆلىما ئابدۇغوپۇر داموللا سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ . . . - دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ قالدىم. ئۇنىڭ بىلەن ئاخشام سائەت 10 لاردا شىجاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ كېتىۋاتقىنىدا ئۇچراشقان ئەمەسمىدۇق!

ئەسلى ۋەقە مۇنداق بولغانىكەن: ئابدۇغوپۇر داموللا ئاخشام مەھمۇت شىجاڭ بىلەن خېلى ئۇزاق سۆھبەتلىشىپتۇ. سائەت 12 ئەتراپىدا قايتماقچى بولۇپتۇ. مەھمۇت شىجاڭ دامولىنى ئۆز ېغىغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئەسكەر قوشۇپ بەرمەكچى بولغان بولسىمۇ دامولla ئۆزىنىڭ ئادىمى بارلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە ئات يېتىلىگۈچىسى بىلەن دېۋىزىيە شتابىدىن چىقىپ، ھېيتگاھ ئارقىلىق يارباغ دەرۋازىسىغا كەپتۇ. دەرۋازىۋەن ئەسكەر خۇددى دامولىنىڭ كېلىشىدىن خەۋىرى بار كىشىدەك دەرۋازىنى ئېچىپ بېرىپتۇ. ئابدۇغوپۇر دامولla تۇمەن دەرياسىنىڭ 1 - كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ 2 - كۆۋرۈك ئارىلىقىدىكى بوش جاينىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، بىر قوراللىق ئادەم چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ، دامولla ھاجىنىڭ ئادىمىنى ئېتىپ يارىدار قىلىپتۇ - دە، دامولىنى ئاتتىن يىقىتىپ، ئاغزىنى يىرتىپ، تىللىرىنى كېسىپ، ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ ساقچىلار يېتىپ كەلگەندە قاتىل ئاللىقاچان قېچىپ كېتىپتۇ.

مەن ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتىنى ئاڭلىغاندا ئانچە ئەجەبلىنىپ كەتمىدىم. چۈنكى، تۈنۈگۈن چۈشتىن كېيىنكى ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن، گەپ سۆزلەرنى قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان بولغاچقا، ئۇنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكى كۆڭلۈمگە ئايان بولغانىدى. لېۋىمنى قاتتىق چىشلىدىم. چۈنكى بۇ كىچىك مەسىلە ئەمەس - تە! ئۆلگۈچى بىلەن ئۆلتۈرگۈچىنىڭ ھەر ئىككىسىلا تەسىرى چوڭ كىشىلەر ئىدى.

× × ×

مىلادىيە 1936 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مەن بىر خىزمەتدىشىم بىلەن سىرتتىن قايتىپ كەلگىنىمدە، شتاب ئاشخانىسىدا تاماق يېيىلىپ بولغانىكەن. بىزگە ئېلىپ قويغان پولۇنى ئېلىپ، ئاشخانا زالىدا يېيىشكە باشلىدۇق. شۇ ئارىدا مەھمۇت شىجاڭ ئابدۇغوپۇر دامولىنى باشلاپ كىرىپ

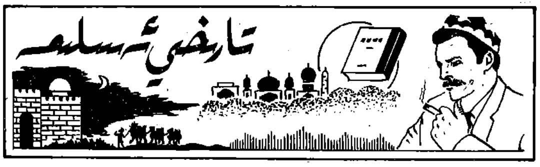

كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇرۇمچىلىك مەھمۇت ئەپەندى دېگەن كىشى بىلەن شەھەرلىك ھۆسەنجان ھاجىمۇ كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار تاماق يېگەچ خۇشال پاراڭلىشىۋاتاتتى. تاماق يېرىملاشقان چاغدا شىجاڭ تۇساتتىن جىملىقنى بۇزۇپ:

— داموللام! ئەتىگەن يوقلاتسام يوقكەنسىز. قەيەرگە بارغان ئىدىڭىز؟ — دەپ سورىدى.

— شىجاڭ جانابلىرى! يېڭىشەھەرگە چىققانىدىم.

— ئۇ يەردە نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟

— تۈنۈگۈن لوسىلىڭ جاناپلىرى بىزنىڭ باغقا چىققان ئىكەن. مەن يوق بولۇپ قېلىپ، قۇرۇق قول كېتىپتۇ. ئاتايەن چىققانغا قاراپ گەپ - سۆزى بار بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ بۈگۈن ئۇنىڭ ھوزۇرىغا چىققانىدىم. گەپ - سۆزى يوقكەن. كۆڭلى بىزنىڭ باغقا تارتىپ، ساياھەت قىلغىلى چىققان ئىكەن. ئۇرۇمچىگە قاچان ماڭىسىز دېگەنىدى، بۈگۈن ماڭىدىغانلىقىمنى ئېيتىپ خوشلىشىپ قايتىپ كىردىم.

داموللا ھاجىنىڭ خىجالەت ئارىلاش جاۋاب بېرىشى شىجاڭنى گۇمانلاندۇردى بولغاي، شىجاڭنىڭ چىرايى ئۆزگەردى.

— بىراۋ بىراۋنىڭ ئۆيىگە تاماشا ئۈچۈن چىققان ئىكەن، ئۇنىڭ كەينىدىن خۇشامەت قىلىپ چىقىش سىز-پەتىڭىزگە لايىق كېلەمدۇ؟ بۇ پۈتۈنلەي خۇشامەت بولماي نېمە؟ سىز ئەسلىدە چوڭ خۇشامەتچى بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن 10 كىلومېتىرلاپ يول يۈرۈپ خۇشامەت قىلىپ چىقىپسىز - دە! — دېدى شىجاڭ.

مەھمۇت شىجاڭ ئۇنىڭ يۈزىدىكى تەر تامچىلىرىنى ياغلىق بىلەن سۈرتىۋېتىپ، مۇغەمبەرلىكنى ئىشقا سالماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بايقاپ، قاپىقىنى تۈردى، ئۇنىڭ بۇغداي ئۆڭلۈك چىرايى جىددىيلەشتى، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناشقا باشلىدى.

— داموللام! سىز ئالىم ئۆلىما كىشى، شەھەرنىڭ باش قازىسى. ئېيتىڭا، سىزدە خۇشامەتچىلىك قاچان تۈگەيدۇ؟ بەندىنىڭ سايىسىدە تەلمۈرۈپ كۈن كۆرۈشتىن باشقا ھاياتلىق يولى سىزگە تېپىلمامدۇ؟ ۋۇجۇدىڭىزدىكى قۇللۇق تەبىئەت قاچان ئۆزگىرىدۇ؟

ئابدۇغوپۇر داموللا قوشۇقنى لېۋىگە تەككۈزگىنىچە قېتىپلا قالدى. مەھمۇت شىجاڭ ئۆز ئادىتى بويىچە بۇرنىنى «قىخ - قىخ» قىلىپ 2 - 3 قېتىم قېقىۋېتىپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ ئەرەبچە بىرنەچچە جۈملىنى ئوقۇپ:

— ئېيتىپ بېقىڭا! بۇ ئىبارىلەرنىڭ مەنىسى نېمە؟ — دەپ سورىدى.

داموللىنىڭ چىرايى يەنە بىر قېتىم سارغىيىپ كەتتى.

— دىن ۋاقتى كەلگەندە گويا كۆيۈۋاتقان بىر چۈچۈلىغا ئايلىنىدۇ، ئۇنى تۇتۇشتىن قورققانلار دىنىنى تۇتالمايدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ — دېدى داموللا دۇدۇقلاپ.

— بۇ كىمنىڭ سۆزى؟

— پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆزى

— سىز بۇنى ئوقۇغانمۇ؟

— ئەلۋەتتە ئوقۇغان، بۇ مەشھۇر ھەدىسلەردىن.

— ئوقۇغان بولسىڭىز نېمە ئۈچۈن ئەمەل قىلمايسىز؟ سىز ئۆلىما تۇرۇغلۇق ئەمەل قىلمىسىڭىز، بۇنىڭ «مۇكاپاتى» نېمە بولۇشى كېرەك؟

داموللا بىر نېمە دېمەكچى بولدىيۇ، لېكىن تىلى سۆزگە كەلمىدى.

— ماقۇل بۇمۇ تۇرۇپ تۇرسۇن. — دېدى مەھمۇت شىجاڭ — ئۆتكەن كۈنى سىز ماڭا: سىز ھەربىي ئادەم، مەمۇرىي ئىشقا ئارىلاشسىڭىز بولمايدۇ. پۈتۈن سۆزنى مەن قىلىمەن، دەپ، مېنى سۆزلەشتىن توستىڭىز. ئەجەبا، ۋاقتى كەلگەندە گەپ قىلماي جىم ئولتۇرۇۋالدىڭىز. سىز ئالىم - ئۆلىماغۇ. ھەق سۆزنى سۆزلەش سىزنىڭ بۇرچىڭىز ئەمەسمىدى؟ قېنى ئېيتىپ بېقىڭا، ھەققانىي ئىشلارغا قارشى سىز نېمە دېمەكچى ۋە نېمە قىلماقچى؟ . . . .

سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، مەھمۇت شىجاڭنىڭ غەزىپىدىن بىزنىمۇ سۈر بېسىپ، چىقىپ كېتىشكە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

جۈرئەت قىلالمىدۇق. مېھمانلار ئارىسىدىكى ھۇسەنجان ھاجىمۇ يېقىندىلا مەھمۇت شىجاڭدىن قاتتىق تەنبىھ ئاڭلىغاچقا، ئۇنىمۇ تىترەك باستى. ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ زەپەردەك ساپسېرىق چىرايىدىن قان قېچىپ، مۇردىدەك تاترىپ كەتتى. مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئاچچىقى سەل يانغاندىن كېيىن، داموللامۇ ئۈستىدىن بىر يوغان تاش چۈشۈپ كەتكەندەك بىر ئاز يېنىك نەپەس ئالدى ۋە ئاغزىدىكى ئاشنى يۇتۇۋېتىپ، ئۇزۇن ئاق ساقاللىرىنى بويلاپ تامچىلاۋاتقان تەرلىرىنى سۈرتتى.

مەھمۇت شىجاڭ ھەمراھلىرى بىلەن چىقىپ كېتىۋېتىپ سورىدى:

— داموللام، ئۈرۈمچىگە قاچان ماڭىسىز!

— بۈگۈن كەچقۇرۇن يۈرۈپ كېتىمەن دەۋاتىمەن.

— ئانداق بولسا بىر سوۋغىتىم بار ئالغاچ كېتەرسىز. مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئەسەرلىرىدىن «ئاقائىد زۆرۈرىيە» بىلەن «ئىبادەتى ئىسلامىيە» دېگەن كىتابلارنى قەشقەر مەتبەئەسىدە 12 مىڭ نۇسخا باستۇردۇم. شۇنى ئېلىۋېلىپ، پەيزاۋاتتىن باشلاپ، ئۈرۈمچىگىچە بولغان يول ئۈستىدىكى يۇرتلارنىڭ بارلىق مەكتەپلىرىگە تارقىتىپ بېرىسىز. مۇدىر، مۇئەللىملەرگە قاتتىق تاپىلاڭ، ئوقۇغۇچىلارغا ئوبدان ئۆگىتىپ، بىلدۈرسۇن.

× × ×

مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئابدۇغوپۇر داموللىنى شۇنچە قاتتىق ئەيىبلىشى كۈتۈلمىگەن ئىش ئىدى. ئەمما، داموللىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گارنىزون قوماندانى لوبىنىنىڭ قېشىغا چىققانلىقىنى ھەقلىق ئەيىبلىگەندى. چۈنكى، ئۇ ۋىلايەتنىڭ باش مەنسەپدارى بولغان بىلەن قۇۋ، مەككار ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ھەر قېتىم كوناشەھەرگە كىرگەندە قىلغان شۇملۇقلىرى ھەممىگە ئايان ئىدى.

شۇ كۈنى نۆۋەتچىلىكىمنى تۈگىتىپ، كەچ سائەت 10 دا ئىشتىن چۈشتۈم، ئۆيگە كېتىۋاتقىنىمدا رېشاتكا ئالدىدا داموللا ھاجى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. باش نۆۋەتچى ئۇنى شىجاڭنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئۆيگە يېنىپ كىرىپمۇ: «ھەربىي باشلىق بىلەن دىنىي باشلىق ئوتتۇرىسىدا ئەجەپ بىر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەردى!»، دەپ ئويلاپ كەتتىم.

شۇ ئاخشىمى تاغامنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بارلىق ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردىم. تاغام ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى.

— ئۇ راستىنلا قورقۇنچاق ئادەم — دەپ گەپ باشلىدى تاغام، — پەيتىنى تاپقاندا كۆككە ئۆرلەيدىغان، ۋاقتى كەلسە چاشقاننىڭ تۆشۈكىنى ئىجارىگە ئالىدىغان زات. 1933 - يىل 9 - ئاۋغۇستتىكى ئەھۋالدىلا ئۇنىڭ مەقسىتى بەلگىلىنىپ بولغانىدى. ئۇ ئەسلىدە مەرھۇم تۆمۈر شىجاڭنىڭ يېقىن مۇقەررەبلىرىدىن ئىدى. تۆمۈر شىجاڭ ئۇنى ئالىم، ئۆلىما دەپ ئىززەتلەپ ئۆز يېنىدىن ئورۇن بەرگەن، قەشقەرگە باش قازى ھەم ئۆزىگە مەسلىھەتچى قىلىپ، بەكمۇ ھۆرمەتلىگەنىدى. لېكىن، ۋاقتى كەلگەندە ئۇ ۋاپاسىزلىق قىلدى. تۆمۈر شىجاڭنى ما جەنساڭنىڭ ئادەملىرى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرگەندە، ئۇ ۋاپادارلىقىنى كۆرسەتمەي، بىر بۇلۇڭغا مۆكۈۋالدى. بۇنىڭ ئورنىغا سېلىم ئاخۇن خەلپىتىم قازىلىق سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ما جەنساڭلارنى ئەيىبلىدى.

تاغام سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇكام! يېقىندا ئۈرۈمچىدىن بىرنەچچە ۋەكىل قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ھېساب ئالىمىز، دەپ كېپتىكەن. لېكىن ئۇيۇشما ھېساب بېرىشنى رەت قىلغانلىقتىن تالاش - تارتىش يۈز بېرىپتۇ. ئېھتىمال ئابدۇغوپۇر داموللام ئۇلارغا سۆز قىلىشنى ھۆددىگە ئالغان بولسا كېرەك، ئەمما مەجلىستە گەپ قىلماي ئولتۇرۇۋالغانلىقتىن، مەھمۇت شىجاڭنىڭ غەزىپى كېلىپ، باشقا گەپ قىلمايلا «ھېسابىنى مانا مۇشۇ بېرىدۇ!» دەپ تاپانچىسىنى شىرە ئۈستىگە جاققىدە تاشلاپ، مەجلىستىن چىقىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، نەچچە كۈنلۈك تالاش - تارتىشنى تاپانچا ھەل قىلغانىدى.

× × ×

ئابدۇغوپۇر داموللام ئەسلى پەيزاۋات ناھىيىسىد-

نىڭ شاپتۇل يېزىسىدىن بولۇپ، شۇ يېزىدا ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن ناھىيىدە ۋە قەشقەردە مەدرىسىلەردە ئوقۇغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخاراغا بېرىپ ئوقۇغان ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پەيزاۋاتتا قازى، قەشقەرگە كېلىپ مۇدەررىس بولغان. ئۇنىڭ بەختىگە مىلادىيە 1914 - يىلى قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلامى ۋە بۈيۈك ئۆلىماسى باھاۋۇدۇن مەخدۇم ۋاپات بولۇپ، ھوقۇق ئاخۇنبايوف ئۆمەر باينىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. ئابدۇغوپۇر داموللا دەرھال ئۆمەر باينىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئۇ دەسلەپتە ئۆمەر باينىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى چاسا (چارسۇ) مەدرىسىگە ئىمام ۋە مۇدەررىس، كېيىنكى كۈنلەردە «خانلىق مەدرىسە»گە مۇدەررىس بولدى.

ئابدۇغوپۇر داموللا يېتىشكەن ئالىم بولغانلىقتىن مۇدەررىسلىك قىلىش داۋامىدا نۇرغۇن تالىپلارنى ئوقۇتۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى سۆزمەنلىكى بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن «شاپتۇل ئابدۇغوپۇر داموللا ھاجى» دەپ تونۇلغان. ئەينى چاغدىكى دوتەي ما شياۋۇنىڭمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. 1933 - يىلى قەشقەر شەھىرى دېھقان ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، شجاڭ تۆمۈر ئېلى ھەربىي ھوقۇق يۈرگۈزگەن چاغدا ئابدۇغوپۇر داموللا تۆمۈر شجاڭنىڭ يېقىنىغا ئايلىنىپ، قەشقەرنىڭ باش قازىلىقىغا كۆتۈرۈلگەن. كېيىن سابىت داموللا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا ئۇنىڭ ئامىتى قېچىپ، كونا ھېسابلارنى بېرىشكە قىستالدى. ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ قاتتىق بېسىمىغا ئۇچرىدى: خوتەن تەرەپ 1933 - يىلى 7 — 8 - ئايلاردا خوتەن ئەمىرلىرى بىلەن تۆمۈر شجاڭ ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىغا ئابدۇغوپۇر داموللا سەۋەبچى، ئۇنى دارغا ئېسىش كېرەك، دەپ قارايتتى. سابىت داموللا تەرەپ مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر داموللا ھاجىمنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ قولى بار. ئۇنىڭدىن قىساس ئېلىش كېرەك، دەپ قارايتتى. شۇ چاغلاردا قەشقەردە «ئابدۇغوپۇر داموللا دارغا تارتىلىمىش» دېگەن پاراڭمۇ كەڭ تارقالغانىدى.

لېكىن ما جۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىشى بىلەن داموللا بۇ قازالاردىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ما جۇڭيىڭ باسمىچىلىرى قەشقەردە دەۋران سۈرگەن يېرىم يىل داۋامىدا، ئۇ قېچىپ يۈرۈپ جان ساقلىدى. 1934 - يىل 7 - ئايدا ئۇنىڭ يۇلتۇزى ئېگىز كۆتۈرۈلدى. شجاڭ مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كەلگەندە، ئابدۇغوپۇر داموللا ئۇنىڭ يېقىنى بولۇۋالدى. مەھمۇت شجاڭ ئۇنى دىنىي ئۆلىما، ئالىم دەپ سانىدى. چۈنكى تۇرپان ئۆلىمالىرى ئىچىدە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ شاگىرتلىرى كۆپ ئىدى. مەھمۇت شجاڭ ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئەتىۋارلاپ ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىۋالدى. ھەممە ئىشتا ئۇنىڭ بىلەن كېڭەشتى. ھەتتا قەشقەر «مىللەت مەجلىسى» نىڭ رەئىسى قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدەك، 1935 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان قۇرۇلتايغا قەشقەرنىڭ خەلق ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كۆپ ئۇمىدلەرنى كۈتكەنىدى. لېكىن ئابدۇغوپۇر داموللا قۇرۇلتايدىن قايتىپ كېلىپ، خەلقنىڭ كۈتكىنىنىڭ ئەكسىچە ھۆكۈمەتنى ماختاپ، شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ «6 بۈيۈك سىياسەت» نى كۆككە كۆتۈردى. ئابدۇغوپۇر داموللا ئۈرۈمچىگە بارغاندا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئالاھىدە كۈتۈۋېلىنغانلىقىنى، شېڭ شىسەينىڭ ئالاھىدە ئۇنىڭ ئالدىغا چىققانلىقىنى، قايتقاندا ئۇزىتىپ قويغانلىقىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىگەنىدى. بۇ ھالدىن ھەممەيلەن گۇمانلانغانىدى.

× × ×

چۈشتىن كېيىن مەن دېۋىزىيە باش شتابىدىكى خىزمەتداشلىرىم بىلەن بىرگە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ ماتەم مۇراسىمىغا قاتناشقىلى ماڭدىم. شەھەر خەلقى تۈمەن دەريا تەرەپكە سەلدەك ئېقىپ كېتىۋاتاتتى. بىز تۈمەن دەرياسىنىڭ 1 - كۆۋرۈكىدىن ئۆتكىنىمىزدە، ئۇ يەردىن 2 - كۆۋرۈككىچە بولغان كەڭ ئارىلىقتىكى بوشلۇق ئادەم بىلەن تولغانىدى. كىشىلەرنىڭ چىرايىدىن خىلمۇ خىل روھى ھالەت ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. گاھىلار ھازا تۇتۇپ يىغلىسا، گاھىلار تاماشا كۆرۈۋاتقاندەك ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇراتتى. قارا كالتەكلىك ساقچىلار

ئامانلىق ساقلاپ يۈرەتتى. ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ جەستى ساھىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بورا ئۈستىدە ئاق خەسە بىلەن يېپىقلىق ياتاتتى. ئەتراپىنى قوراللىق ئەسكەرلەر قوغداۋاتاتتى. يان تەرەپتە سەللىلىك تالىپلار ئۆزۈن سەپ تارتىپ تۇراتتى. ئاياغ تەرەپتىرەك شىجاڭ مەھمۇت مۇھىتى بېشىغا سەللە ئوراپ، ئۈستىگە ئۆزۈن تون كىيىپ ئۆرە تۇراتتى، ئەتراپىدا قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى قوغداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايى مەيۈس، يوغان قارا كۆزلىرى ياشقا تولغانىدى.

ساھىلىنىڭ باش تەرىپىدە «ئىزچى» ئوقۇغۇچىلار ئالا كالتەك تۇتۇپ تەرتىپ ساقلىماقتا. نېرىراقتا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گارنىزون قوماندانى لوبىن بىلەن ۋالى شۈيلەن، شەھەر ھاكىمى ھەمدۇللا باشچىلىقىدىكى ئىدارە ـ ئورۇنلارنىڭ باشلىقلىرى سۈكۈت ئىچىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. شەھەرنىڭ قازى، ئۆلىمالىرى يان تەرەپتە سەپ تۈزۈپ تۇراتتى.

6 ـ دېكابىرنىڭ 31 ـ، 34 ـ پولكلىرى كېچىدىن تارتىپ قاتتىق ئىزدەپ، بۇ ئەتراپنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، شامالباغ، نەزەرباغ، قوغان ئەتراپلىرىدا قوراللىق ھەرىكەتلەنگەنىدى.

بىز ئادەمنىڭ كۆپلىكىدىن ئىلگىرىلەپ ماڭالماي، كەلگەن يېرىمىزدە تۇرۇپ قالدۇق. كىشىلەر ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە تۈرلۈك مۇنازىرە ۋە مۇھاكىمىلەرنى يۈرگۈزۈشەتتى. گاھىلار ھەسرەتلىنىسە، گاھىلار «دامولللا ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن، شېھىتلىك ماقامىنى تېپىپتۇ ...» دېيىتتى. گاھىلار قاتتىق قاغىسا، گاھىلار دامولللامنى ھۆكۈمەت يوقىتىۋەتتى، دېيىشەتتى. يەنە بەزىلىرى «ئۆزۈڭنى بىل! ئۆزگىنى قوي! دېگەندەك، دامولللام ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلاشماي ئۆز يولىغا ماڭغان بولسا، بۇ ئاقىۋەتكە قالمىغان بولاتتى» دېيىشەتتى.

شۇ ئارىدا، نېرىدىراق تۇرغان ئەپەندى سۈپەت ئىككى يىگىت سۆزگە ئارىلاشتى.

— ئاكىلار — دېدى بىرى — دۈشمەنلەرنىڭ ئارىمىزغا تارقاتقان ئۆسەك گەپلىرىنى تەكرارلىماڭلار. بۇ دامولللىمىزلار سىزلەر داڭلىغاندەك ئادەم ئەمەس. «ئەل قىساسۇلمىنەلھەق»، بۇ كىشىنى ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ قىساسى بۇغدى. چۈنكى، 12 يىل ئىلگىرى ئۇ زاتنى ئۆلتۈرۈشتە بۇ دامولللىنىڭ ھەسسىسى بار ئىدى.

كىشىلەر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، يىگىتكە قارىغىنىچە جىم بولۇپ قالدى. يەنە بىر يىگىت سۆزگە ئارىلاشتى.

— ئابدۇغوپۇر دامولللا شۇنداق كاتتا ئالىم تۇرۇغلۇق شېڭ شىسەينى پەيغەمبەر قىلماقچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنى «ئادىل» دەپ كۆككە كۆتۈردى. ئالتە سىياسەتنى «قۇرئان» بىلەن سېلىشتۇرۇپ قەسەم ئىچتى. بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ قەسىمى ئۆزىنى بوغدى.

ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ جەستى قان يۇقى كىيىملىرى بىلەنلا جىنازىغا سېلىنىپ، نامىزى چۈشۈرۈلدى. مەھمۇت شىجاڭ باش مۇسىبەتدار بولۇپ جىنازا ئالدىدا ھازا تۇتۇپ ماڭدى. كەينىدىن قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، ئاندىن كېيىن دامولللىنىڭ ئەۋلادلىرى، تالىپلىرى ماڭدى. ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ جەستى ئاپپاق خوجا مازىرىغا بارىدىغان يول تۆپىسىدىكى بىر قەبرىستانلىققا قويۇلدى①.

× × ×

«بىرىنىڭ كاساپىتى مىڭغا» دېگەندەك ئىش بولدى. ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ ئۆلۈمى سىرلىق بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھۆكۈمەت گۇمانلىق كىشىلەر دەپ قاراپ، قەشقەردە زور رول ئويناۋاتقان ئابدۇراخ-مان ھاجى بىلەن ئەخمەت قۇل ھاجىلارنى قولغا ئالدى.

ئابدۇراخمان ھاجى ئەسلى ئاتۇشلۇق بولۇپ، ئىلى، چۆچەك تەرەپتە تىجارەت بىلەن ئۆتكەن، مەلۇماتلىق، قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ 1935 ـ يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن ھەم ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، مەدەنىي ـ مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان، دارىلېتام، دارىلئاجىزىنلارنى قۇرۇپ، يوقسۇل، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغان. قەشقەردە ياغاچ مەتبەئەنى يولغا قويۇپ، «يېڭى ھايات» گېزىتىنى چىقارغان، دەرسلىك

كىتابلارنى باستۇرغان. ئۆز خىراجىتى بىلەن يارباغنىڭ غەربىدە بىرنەچچە سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرغان. ئۇ داموللا پاجىئەسىدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرىلا «مىللەت مەجلىسى» نىڭ بىر يىغىنىدا ئابدۇغوپۇر داموللا بىلەن بىر مەسىلە ئۈستىدە توقۇنۇشۇپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قەشقەر يەنە يارامىلىق ئىككى ئادىمىنى قۇربان بەردى.

ئابدۇغوپۇر داموللا ھاجى ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتى ئالدىدا ئىناۋەتلىك كىشى بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ نەزىرىدە ئۇ «مىللەتلەر دوستلۇقىنى چىڭىتىش ۋە يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۆرەشكەن بۈيۈك باھادىر»② ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن «داموللام شانلىق ئاپرېل ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرى بولغان مۇقەددەس ئالتە سىياسىي شۇئارنى شىنجاڭ تارىخىدا ئەڭ قىممەتلىك تارىخىي بىر ۋاقىئە دەپ باھالاپ، ئۆزىنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ تۇتقان سىياسىي يولىغا تولۇق رازى بولۇپلا قالماي بەلكى خەلققە شۇ سىياسەتنىڭ توغرىلىقىنى چۈشەندۈرۈش، خەلقنى ھۆكۈمەت بايرىقى ئاستىغا توپلاش يولىدا بىباھا، قىممەتلىك، ھەقىقىي ۋە سەمىمىي سانسىز خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن»③، «ئۇ سۆيۈملۈك ئالىيجاناپ ھەقىقىي بىر دىنىي داھىي بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە قەھرىمانانە خىزمەت قىلغان بولسا، ھازىرقى خەلقپەرۋەر، ئادالەت ۋە مۇساۋات ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ ئالتە سىياسىي شۇئارىنىڭ دىن ۋە قۇرئان كەرىمگە مۇخالىپ ھېچقانداق يېرىنىڭ يوقلىقىنى تەكىتلەش بىلەن قانائەتلەنمەي، بەلكى بىزنىڭ ھەققانىيەتلىك يولىمىزنىڭ قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شەرىپلەردە زىكرى بولۇنغان ۋە شۇنداق يول بىلەن مېڭىشقا بۇيرۇلغانلىقىنى تەكىتلىگەن»④ كىشى دەپ ماختالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، داموللىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغان ھامان، ئۈرۈمچىدە زور ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ماختاپ شېڭ شىسەي نۇتۇق سۆزلىگەنىدى.

ئابدۇغوپۇر داموللىنى ھۆكۈمەت شۇ قەدەر ماختىغان، ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن شۇنچىۋالا قايغۇرغان، ھەتتا: «مەرھۇم داموللامنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ۋە يېڭى ئادىل سىياسەت دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ يېڭىدىن ئادالەت، مۇساۋات (باراۋەرلىك) ئاساسىدا جەۋرى - زۇلۇمسىز تەرەققىياتقا قەدەم قويغان دەۋرىدە يېزىپ، سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز تارىخىي خىزمەتلەرنى قىلىپ، خەلق ۋە ھۆكۈمەت خائىنلىرىنىڭ رەھىمسىز ۋە ۋەھشىيانە قوللىرىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولۇشى، سۆيۈملۈك دوستىمىزنىڭ بىزنىڭ ئالدىمىزدىن يوقۇلۇشى يېڭى ھۆكۈمەت ۋە بىز دۇبەن، جۇشى ۋە فۇجۇشىلار ئۈچۈن ۋە بارلىق شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر ماتەملىك، ئېسىمىزدىن چىقمايدىغان قايغۇلۇق بىر ئەھۋالدۇر. . . شۇنداق قىممەتلىك، ئالىيجاناپ دوستىمىز يوقالدى. بۇنىڭغا بىزنىڭ ۋە بارلىق خەلقنىڭ يۈرەكلىرىمىز داغ بولدى. لېكىن، مەرھۇم يوق بولغان بىلەن ئۇنىڭ تارىخىي خىزمەتلىرى يېڭى شىنجاڭ تارىخىنىڭ 1 - سەھىپىسىگە ئالتۇن قەلەم بىلەن يېزىلىپ، دائىم خاتىرىدە ساقلانغۇسىدۇر. . . يېڭى ھۆكۈمەت قاتىلنى تېپىش ۋە ئۇنى قاتتىق جازالاش يولىدا قەتئىي چارىلار كۆرمەكتە»⑤، دەپ جاكارلىدى. ئەمما قەشقەر خەلقى ئابدۇغوپۇر داموللامنىڭ مەھمۇت شىجاڭ بىلەن سۆزلەشكەن چاغدا چىقارغان «يولدىن ئازغان، شەرىئەت جازىسىدىن چىققان كىشىنىڭ تىلى كېسىلىپ، ئاغزى يىرتىلىپ، كانىيى بوغۇزلىنىشى كېرەك» دېگەن پەتىۋاسىنى ئاڭلاپ، ئۇنى «ئۆلۈم پەتىۋاسى» (كېيىن «ئۆلۈم ۋەدىنامىسى») دەپ ئاتاشتى ۋە داموللام مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىگە پەتىۋا چىقىرىپتىكەن، شۇ بويىچە ئۆلتۈرۈلۈپتۇ — دېيىشتى ھەم ئۇنىڭغا باشقىچە كۆز قاراشتا بولدى.

ئابدۇغوپۇر داموللام ئۆلتۈرۈلۈپ 10 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، 1937 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (جۈمە) مەھمۇت مۇھىتى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى. شۇ چاغدىلا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى ئوچۇق - ئاشكارا «خائىن»، «جاھانگىرلارنىڭ قويرۇقى» دېدى ۋە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ

رىسالىسىنى نەشردىن چىقىرىپ، خەلققە ھەقسىز تارقىتىپ بېرەلىدى.

ئابدۇغوپۇر داموللا بۇ كىتابىنى قەشقەردە يازغان. ئۇ كىتابىدا دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ، شەيخ سەئىدى يازغان «تۈلكىنىڭ ھېكايىسى»نى نەقىل كەلتۈرۈپ، خەلقىمىزنى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە تايىنىشقا دەۋەت قىلغان ھەم شۇنداق قىلغاندىلا روناق تاپالايدىغانلىقى توغرىسىدا گەپ ساتقان. 1935 - يىلى ئابدۇغوپۇر داموللا قەشقەر ۋەكىلى بولۇپ، ئۈرۈمچىگە قۇرۇلتايغا بارغاندا بۇ كىتاب شېڭ شىسەي تەرەپدارلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى) نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1936 - يىل 11 - ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» باسمىخانىسىدا 5000 نۇسخا بېسىلدى.

ئابدۇغوپۇر داموللا ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق يازغانىدى: «كاشغەر ئەئيانلىرى بۇ ھەقىر بىئېتىبارنى ئۈرۈمچى سىگغا ۋەكىل قىلىپ ئىبەرگىنىدە، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ تۇتقان يولى شەرئىتىمىزنىڭ قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولغىنى ئۈچۈن كامال خۇرسەند بولغىنىمدىن مەجلىسى مەئبوساندا بىر، ئىككى ئايەت ۋە ھەدىس بىلەن سۆيلىنىپ، بۇ ۋەزدە مۇتەئەسسىر بولغان (تەسىرلەنگەن) بەزى ئەئيانلار: مۇنىڭ نەپئى (پايدىسى) ھەممە شىنجاڭ خەلقىغە يەتسۇن، بەلكى ھەممە دۇنياغا كەتسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن ئۇشبۇ رىسالىنى بۇيرۇپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن قۇۋۋەت، ئىستىبداتىمنىڭ يېتىشىچە يېزىپ، ھەرمىللەت ۋەتەنداشلارگە ھەدىيە قىلدىم.

... بۇ رىسالە 1335 - ھىجرىيە يىلى مۇھەررەمنىڭ بېشى تامام بولدى»⑥.

بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا دۇبەن شېڭ شىسەي بىلەن ئۆلكە رەئىسى لى يۇڭلار ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، بېغىشلىما يازغانىدى.

شېڭ شىسەينىڭ بېغىشلىمىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«بېسىلغۇسى مەرھۇم ئابدۇغوپۇر داموللامنىڭ بۇ رىسالىسى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىستىقبالى، ھاياتى ئۈچۈن چوڭ ئورۇن ئالىدىغان قىممەتلىك ۋە قەدىرلىك تارىخىي، سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر رىسالىدۇر.

بۇ رىسالە ھۆرمەتلىك مەرمۇھنىڭ 2 - قۇرۇلتايدا بارلىق مىللەت ۋەكىللىرى ئالدىدا سۆزلىگەن، ھەقىقەتكە ئاساسلانغان نۇتقىنىڭ ۋە 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ بارلىق غەيرەت ۋە ئىجتىھادى، ھەقىقىي دىلى بىلەن خەلققە قىلغان تەشۋىق ۋە تەرغىبلىرىنىڭ مەنتىقى داۋامىدۇر ...

مەرھۇم ئابدۇغوپۇر داموللامنىڭ بۇ ئەسىرىنى شىنجاڭ خەلقى ئۇ زاتنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىگە يەنە بىر مەرتىبە ئىشەنسۇن ۋە مەرھۇم باشلاپ بەرگەن يول بىلەن مېڭىپ، يېڭى ھۆكۈمەتكە ھەقىقىي ئىشەنچلىرى كۈچىيىپ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە بەختلىك ۋە سائادەتلىك خەلقلەردىن بولسۇن دەپ چىقاردۇق»⑦.

ئۆلكە رەئىسى لى يۇڭنىڭ بېغىشلىمىسىدا مۇنداق يېزىلغانىدى: «مەرھۇم ئابدۇغوپۇر داموللامنىڭ بۇ ئەسىرى بىز ئۈچۈن غايەت بۈيۈك ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. چۈنكى ئالتە سىياسەت شۇئارىمىزنىڭ مۇسۇلمانلىق دىنىگە قارشى بولماي بەلكى مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى مەرھۇم بۇ ئەسىرىدە ئوچۇق كۆرسىتىپ يازغاندۇر، بۇ ھەقتە شېڭ دۇبەن ۋە فۇجۇشىلەرنىڭ يازغان مۇقەددىمىسىگە مەن تولۇق قوشۇلۇشۇم بىلەن بىرگە بۇ ئەسەرنىڭ پات ئارىدا بېسىلىپ خەلق ئارىسىغا تارقىلىشىنى تىلەيمەن ھەم ئۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز كۆپ مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىدۇ - دەپ چىڭ كۆڭلۈم بىلەن ئىشىنىمەن»⑧.

× × ×

ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتتى «تۈندىكى پاجىئە» مۇ تارىخىي ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى.

شۇ يىللاردا مەن 6 - دېۋىزىيە باش شتابىدا خوجىلىق باشقارمىسىدا ئىشلەيتتىم. دېۋىزىيىنىڭ قورال - ياراغ ۋە ھېسابىنى باشقۇراتتىم، ئۆيىمىزمۇ دېۋىزىيە شتابى جايلاشقان يومىلاق شەھەرگە يېقىن ئەنجان كوچىسىدا ئىدى. مەھمۇت شىجاڭ يېنىدا دائىملىق خىزمەتتە بولغانلىقىمدىن ئابدۇغوپۇر داموللاھاجى بىلەنمۇ پات - پات ئۇچرىشىپ قالاتتۇق،

(ئاخىرى 5 - بەتتە)

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

بىز باسقان ئىزلار

توختى سابىر

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

تەشكىل تېخنىكا ئۆگىنىش، خەنزۇچە ئۆگىنىشلىرىمىزنىڭ تازا روناق تاپالمايۋاتقانلىقىدىكى تۈپ سەۋەب — مەدەنىيەت ساپايىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدە ئىكەنلىكىنى ئاستا - ئاستا تونۇپ يەتتى - دە، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ مەدەنىيەت سەۋىيىنى ئۆستۈرۈش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە قاراتتى. سىرتتىن مۇئەللىملەرنى تەكلىپ قىلدى. ساۋاتسىزلارنى پۈتۈن كۈن ئىشتىن ئاجرىتىپ، ئۇنىڭغا يەنە ئاخشاملىق ئىككى سائەتنى قوشۇپ 6 ئايلىق ساۋات چىقىرىش كۇرسى ئاچتى. سېخلار بويىچە تەشكىللەنگەن ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت ئۆگىنىش كۇرسلىرى ھەممە يەرنى قاپلىدى. ئىشچىلارنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونلۇق ئورگانلاردا ئېچىلغان مۇشۇ خىلدىكى كۇرسلارغا تۈركۈمگە بۆلۈپ بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىپ تۇردى. قىسقىسى، بىزگە پايدىلىق بولغان بارلىق چارە - تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسىنى يولغا قويدى. نەتىجىدە ئالدى يېرىم يىل، كەينى بىر يىلغا قالماي، مۇتلەق كۆپ ساندىكىلەرنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى. مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆستى. بۇ ئىش ئۆز نۆۋىتىدە بىزنىڭ باشقا جەھەتلەردىن ئىلگىرىلىشىمىزگە زور دەرىجىدە تۈرتكە بولۇشقا باشلىدى. لېكىن تۇراق قاتارلىق 8 دەك شاگىرت ئاللىقاچان «ئۇستا» لىق دەرىجىسىنى ئېلىپ بولغان، ھەتتا شاگىرتمۇ ئالغان بولسىمۇ، تېخىچە ساۋاتىنى چىقىرالمىغانىدى.

تۇراق قاتارلىق 8 نەپەر ساۋاتسىز ئىشچى مىجەز - خۇلقى ياخشى، كۆڭلى تۈز، ئىش - ئەمگەكنىڭ ئېغىر - يېنىكىنى ئىلغىمايدىغان، ھىيلە - مىكىر ئىشلەتمەيدىغان، جاپا - مۇشەققەتنى راھەت دەپ بىلىدىغان، راستچىل يىگىتلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆڭلى - كۆكسى كەڭ بولۇپ، سەپداشلىرىدىن ھېچنەرسىنى ئايىمايتتى. كۈلۈپكىتىپ ئۇچۇن ھاردىم - تالدىم دېمەي، تەرلەپ - پىشىپ ئىشلەيتتى. ئۇلار ئۆگىنىشتە ئەڭ ئارقىدا تۇرغىنى بىلەن ئەمگەكتە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى جەڭچىلەردىن ئىدى. ئۇلارنى بىرەر ئىشقا بۇيرۇساق، گويا بىرەر ئامەتكە ئېرىشكەندەك خۇشال بولۇپ، يىراق - يېقىن دېمەي، كۆڭۈلدىكىدەك بېجىرىپ كېلەتتى.

بۇ ساۋاتسىزلارنىڭ بەزىلىرى: ئۆگىنىش دېسە بېشىم ئاغرىيدۇ، دېسە؛ بەزىلىرى: 30 ھەرپنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىكەن، ھەربىر ھەرپ مېڭىمۋاتقان بىر دانە چۈمۈلىگە ئوخشاپ كېتىدىكەن، بىردەملا قارىسام، قايسىسىنىڭ قاياققا كېتىۋاتقانلىقىنى پەرقلەندۈرەلمەي، كۆزۈم تورلىشىپ، بېشىم قېيىپ كېتىدىكەن، دەرھال مەيداندىن چىقىپ كەتمىسەم، كۆڭلۈم ئېلىشىپ قۇسۇۋېتىدىكەنمەن، دەيتتى؛ بەزىلىرى بولسا، پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغانلارنىڭ روھى تاپتىن چىقىپ كېتىدۇ، كۆڭلىدىن ئىمان ئۇچۇپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇنداقلارنىڭ ئوندىن توققۇزى خىيالپەرەست، زوكۇنچى، گەدەنكەش، ئاقنانچى بولۇپ يېتىشىدۇ - دە، يا يامۇلغا سولىنىدۇ، يا «پالاندى» بولۇپ كېتىدۇ، دەيدىغان خۇراپىي ئۆسەك سۆزلەرنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن ساۋات چىقىرىپ بىلىم ئىگىلەشنى سىرلىق، سۈرلۈك ھەم قورقۇنچلۇق بىر نەرسە دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى.

ئۇلار مىڭبىر باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئۆگىنىشتىن قاچاتتى، ئىلاج بار بىرەر ئەمگەك

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتناشماسلىقنى ئىزدەيتتى، بىز دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش كۆرەتتۇق، بۇ خىل ھالەت بىز - كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى خىزمەت سالمىقىمىزنى نەچچە ھەسسىلەپ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتەتتى.

بىز پۈتۈن كۈن ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇشتىن سەل بۇرۇن باش ئەترەت: بۈگۈندىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە 3 كۈن كۈن بويى ئۆگىنىش قىلىنىدىغانلىقى، چۈشتىن بۇرۇن مەدەنىيەت ئۆگىنىشى، چۈشتىن كېيىن تېخنىكا، كەچتە خەنزۇچە ئۆگىنىدىغانلىقىمىز، ھېچكىمنىڭ باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، سەۋەب كۆرسىتىپ رۇخسەت سورىشىغا بىردەك رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى. مەن ئۇقتۇرۇشنى نۆۋەتچى بەنجاڭ ئارقىلىق ھەر قايسى بەنلەرگە يەتكۈزۈۋېتىپ، پەيجاڭلار ياتىقىغا كىرىپ تۇرۇشۇمغا ئىشىك قېقىلدى:

— كىر! — دېدىم مەن تۇراق ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇپ.

— پەيجاڭ، گازارمىنىڭ ئىككى يېرىدىن يامغۇر ئۆتۈپ كېتىپتۇ، مەن ئۇنىڭغا لاي سىلىۋېتەيمۇ؟

— بولمايدۇ! — دېدىم مەن قاپىقىمنى ئاچماي.

— ئابدۇكېرىم — ئىككىمىز كېلىشتۇق: ئۆگىنىشتە ئۇ مەن ئۈچۈن «بار!» دەپ قويىدىغان، مەن ئۇنىڭ ئەمگەك ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ قويىدىغان بولدۇم . . .

— يوقال كۆزۈمدىن!

كېيىن ئاڭلىسام: تۇراق ئەخمەت «غىجەك» بىلەن بىرلىشىپ ئۆگزىدىكى بىر تۆشۈكنى ئىككى قىلىپ، كىچىك تۆشۈكنى چوڭايتىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن يېنىمغا كىرگەنىكەن. باھانىسى ئاقمىغاندىن كېيىن ئىككىسى يەكشەنبىلىك دەم ئېلىشنى قۇربان قىلىپ، بىر كۈن ئېتىشىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاندىن ئوڭشاپ بوپتۇ.

2 يىللىق جاپالىق ئېلىشىش، سانسىز جەڭگە - جېدەل ئارقىلىق تۇراق قاتارلىق 8 ساۋاتسىز ساۋاتىنى چىقىرىپ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، خەنزۇچە تىل - يېزىقنىمۇ ئۆز ھاجىتىدىن چىققىدەك دەرىجىدە ئىگىلىۋالدى.

بىر قېتىملىق سۆھبەت يىغىنىدا ئۇچاستىكا باشلىقى تۇراقنى تەسىرات سۆزلەشكە تەكلىپ قىلدى، تۇراق ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەسىرات سۆزلىدى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى خۇشاللىقىنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلاتتى!

رېمونت كەسپىدىن ياساش كەسپىگە ئۆتۈشمۇ بىر قېتىملىق ئىنقىلاب

بىز كېلىپ ھايت - ھۇيت دېگۈچىلا 6 يىل ئۆتۈپ كەتتى. ۋاقىت ناھايىتى تېز ئۆتۈۋاتاتتى. زاۋۇت قاينام - تاشقىنلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇسابىقىسىدا كۈنسېرى ئۆرلەپ، يىلسېرى يېڭى نەتىجە، رېكورتلارنى يارىتىۋاتاتتى. زاۋۇتنىڭ نامى ئاپتونوم رايونىمىزدىن ھالقىپ چىقىپ مەملىكەت ئىچى - سىرتىغا تارقىلىپ، دۆلەت رەھبەرلىرىمىز، قوشنا دۆلەتلەرنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت ئەربابلىرى ئۇزۇلمەي كېلىپ ئېكسكۇرسىيە ۋە كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرىدىغان داڭلىق كارخانىغا ئايلانغىلى تۇردى. مۇنداق قاينام - تاشقىنلىق ھايات مۇسابىقىسىدە بىزمۇ ئۈزلۈكسىز ئالغا بېسىۋاتاتتۇق. بىز 8 سائەت ئۇيقا، 3 سائەت تاماق ۋاقتىدىن باشقا چاغلاردا تىنىم تاپماي ئىشلەيتتۇق. ھارماي - تالماي ئۆگىنەتتۇق. بىر كۈن كەچتە خەنزۇچە ۋە مەدەنىيەت دەرسى ئۆگەنسەك، ئەتىسى تېخنىكا ئۆگىنەتتۇق. شەنبە كۈنلىرى سىياسەت، ئېقىم مەسىلىلىرى ئۆگىنەتتۇق ياكى پارتىيە، ئىتتىپاق تۇرمۇشى ئۆتكۈزەتتۇق.

ئەمدى كېلىپ ھەممىز دېگۈدەك ئۆزىمىز ئىشلىگەن ئىشلاردا مۇستەقىل مەشغۇلات قىلالايتتۇق، ئىجاد، ئىختىرا قىلالايتتۇق. ئۇستازلىرىمىز، رەھبەرلىرىمىز بىلەن ئۆز كەسپىمىز دائىرىسىدىكى ئىشلار توغرىسىدا، كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئىشلار توغرىسىدا، ھەتتا سىياسەت، تۈزۈم، بەلگىلىمىلەر توغرىسىدىمۇ خەنزۇچە ئەركىن سۆزلىشەلەيتتۇق. كۆپ ساندىكىلەر ماشىنىسازلىق سىستېمىسىنىڭ 8 دەرىجىلىك ئىشچى ئۆلچىمىنىڭ 3 -، 4 - دەرىجىسىگىچە يەتكەنىدى.

ئايرىملار ھەتتا 5 -، 6 - دەرىجىگە يەتكەنىدى. بەزىلەر تېخىنىكا يېڭىلاپ، قورال - سايمانلارنى ئۆزگەرتىپ، ئىش سۈرئىتىنى تېزلەتكىنى، مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرگىنى، تەننەرخىنى چۈشۈرۈپ، زاۋۇتقا ئىقتىساد قىلىپ بەرگىنى ئۈچۈن زاۋۇت ۋە ماشىنىسازلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغانىدى. ئايرىم يولداشلار خېلى چوڭ كەشپىياتمۇ ياراتتى. ئۆز ۋاقتىدىكى بۇ «شا كىچىك» شاگىرتلار ئەمدى ئۆزلىرىگە خەنزۇ، ئۇيغۇرلاردىن شاگىرت قوبۇل قىلىپ، پېشقەدەم ئۇستىلاردىن بولۇپ قالدى. پەسىللىك، يېرىم يىللىق، يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنى خۇلاسىلاش، تېخنىكا ئۆزگەرتىش، تېخنىكا يېڭىلاش نەتىجىلىرىنى باھالاشتا تەقدىرلەنگەن، مۇكاپاتلانغان ئازسانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى يىلمۇ يىل ئېشىپ بېرىپ، بىرقانچە ئون كىشىگە يەتتى. بىرقانچىسى ئۈرۈمچى شەھىرى ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى دېگەن شەرەپكە ئىگە بولدى. بىز ھەر تەرەپتىن يېتىشىۋاتاتتۇق.

1958 - يىلغا كەلگەندە شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» ئاپتو رېمونت زاۋۇتى شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى.

زاۋۇتنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىشنىڭ سەۋەبى ئىككى ئىدى:

بىرىنچىدىن، بۇ چاغقا كەلگەندە ئاپتونوم رايونىمىزدا ماشىنىلارنى چوڭ رېمونت قىلىش زاۋۇتىدىن بىر قانچىسى قۇرۇلدى. كىچىك، ئوتتۇرا رېمونتلارنى ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە بەزى ناھىيىلەرمۇ ئۆزىدە قىلالايدىغان بولدى. «ئۆكتەبىر» ئاپتو رېمونت زاۋۇتىنىڭ رېمونت ئوبيېكتلىرى ئازىيىشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋالدا زاۋۇتتىكى ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولمايتتى. ھۈنەر - سەنئەت نۇقتىئىنەزىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇنداق كونا، تەجرىبىلىك، مۇكەممەل زامانىۋى زاۋۇتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى تېپتىكى ماشىنىلارنى ئىشلەپچىقىرىشى — دەۋرنىڭ تەلىپى، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ئىدى، لېكىن ئەڭ مۇھىم سەۋەب بۇ ئەمەس ئىدى.

ئىككىنچىدىن، شىنجاڭدا زامانىۋى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا بولغان ئېھتىياج كۈنسايىن ئېشىۋاتاتتى. شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى (ھازىرقى كومبايىن زاۋۇتى) قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇ ئىشلىگەن ماشىنىلارغا يۇرۇشلەشكەن سۆرەش ماشىنىسى — تراكتور يوق ئىدى. ھەتتا پۈتۈن غەربىي شىمال رايونىدىمۇ مۇنداق زاۋۇت قۇرۇلمىغانىدى. شاڭخەي، تيەنجىن، لوياڭلاردىكى زاۋۇتلار ئىشلەپچىقارغان تراكتورلارنىڭ سانى ئاز، تۈرى كۆپ ئەمەس ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن تراكتورلارنىڭ كۆپ قىسمى چوڭ تىپتىكى تراكتورلار بولۇپ، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكىلىرى يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سانىمۇ چەكلىك ئىدى. شىنجاڭدەك زېمىنى كەڭ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان چوڭ بىر رايوندا تراكتور ياساش كەسپى ناھايىتى چوڭ بىر بوشلۇق ئىدى.

تراكتور زاۋۇتىنى قەيەرگە قۇرۇش كېرەك؟ يېڭىدىن قۇرۇش كېرەكمۇ ياكى كونا زاۋۇتلاردىن بىرەرسىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش كېرەكمۇ؟ ئەگەر يېڭىدىن قۇرماي، كونا زاۋۇتلاردىن بىرەرنى ئۆزگەرتكەندە قايسى زاۋۇتنى ئۆزگەرتىش كېرەك؟ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مىنىستىرلىكى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، پىلان، ئىقتىساد كومىتېتلىرى بۇ مەسىلىنى چۆرىدەپ نۇرغۇن قېتىم تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئاپتورېمونت زاۋۇتىنى تراكتور زاۋۇتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدا قارار چىقاردى.

زاۋۇت تراكتور ياساشقا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئاپتوموبىل رېمونتىدا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇسلاشقان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى قاتناش نازارىتى قارمىقىدىكى خېيشەنتۇ ماشىنا چوڭ رېمونت زاۋۇتى (ھازىرقى 1 - ئاپتوموبىل چوڭ رېمونت زاۋۇتى) غا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىك نېمە ئۈچۈن بۇ زاۋۇتنى تاللىدى؟ بۇنىڭدا كۆزدە تۇتقان مۇھىم شەرت - شارائىت مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1. بۇ زاۋۇتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ

سىياسىي ساپاسى ياخشى، تېخنىكا ماھارىتى بىر قەدەر يۇقىرى، باشقۇرۇش سەۋىيىسى بىر قەدەر ئىلغار، تۈزۈمى مۇكەممەل، ئىنتىزامى قاتتىق، ھۈنەر - سەنئىتى يېڭى، يېڭىلىق يارىتىش روھى ئۈستۈن، تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلىش جەڭگىۋارلىق ئەنئەنىسىگە ئىگە. شۇ چاغدا تېخنىكا، ھۈنەر - كەسىپتە پىشقان ئىشچىلار 1200 دىن كۆپرەككە، كادىر، باشقۇرۇش خادىمى ۋە تېخنىك 190 دىن كۆپرەككە يەتكەنىدى.

2. تراكتور ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان چوڭ زاپچاستىن پولات قۇيما، چويۈن قۇيما، پولات سوقمىغا ئوخشاش زاپچاس، بۆلەكلەرنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ يېڭى، ئەڭ ئىلغار ئىدى. قېلىپ - قىسقۇچلار مۇكەممەل، سۈپىتى يۇقىرى ئىدى. بولۇپمۇ پولات قۇيمىلارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى شىنجاڭدىلا ئەمەس، غەربىي شىمال رايونى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. پولات قۇيما بىلەن پولات سوقما بولسا، تراكتوردىكى ئاساسلىق چىداملىق، مۇھىم زاپچاسلار ھېسابلىناتتى، مەسىلەن: تراكتورنىڭ ئالدى ئوق كۆۋرىكى پولات قۇيمىدىن، ئوق، سول غولى، ئاستى كۇرۇپكا، ئۈستى كۇرۇپكا، شىترىن كۇرۇپكىسى دېگەنلەر چوڭ - چوڭ زاپچاسلار بولۇپ، بۇلار چويۈن قۇيمىدىن ھازىرلىناتتى. بۇنداق چوڭ، ئېغىر زاپچاسلارنى ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى مۇكەممەل بولمىغان، تېخنىكا سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغان ئادەتتىكى زاۋۇتلارنىڭ قۇيمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك كەسىپلىرى ئۆلچەمگە يەتكۈزەلمەيتتى.

3. يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 5000 دانە «شەرق قىزاردى» 54 ئات كۈچىگە ئىگە تراكتور ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، زور كۆلەملىك قۇرۇلۇش قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. پەقەت 14 مىڭ 150 كۋادرات مېتىر ھەجىمدىكى چويۈن قۇيما، پولات قۇيما، قەلەيچىلىك سېخلىرىنى مۇۋاپىق كېڭەيتسىلا بولاتتى.

4. مەلىكىلىك ئىشچىلارنى كۆپەيتىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بىر تۈركۈم شاگىرت ئىشچىلار قوبۇل قىلىنسىلا بولاتتى. يېتىشكەن ماھىر ئىستانوكچىلار، سىلىسارلار، سۇۋاركىچىلار، قۇيمىچىلار، تۆمۈرچىلەر، تېخنىكلار، ئىنژېنېرلار، لايىھىلىگۈچىلەر قوشۇنى كۈچلۈك بولۇپ ئۆزىگە يېتىشەتتى.

زاۋۇت شۇ يىلى كېيىنكى يېرىم يىلدىن باشلاپ ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن تراكتورنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. تراكتوردا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇسلاشقان بىر قىسىم ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى تولۇقلىدى. نەچچە يۈز شاگىرت ئىشچى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىدىن 2 - تۈركۈمدە 300 ئۇيغۇر ئىشچى قوبۇل قىلىندى.

2 - تۈركۈمدە كەلگەن ئۇيغۇر شاگىرت ئىشچىلارمۇ بىزنىڭ يېڭى كەلگەن ۋاقتىمىزدىكىگە ئوخشاش ھېچنىمە بىلمەيتتى. لېكىن ئۇلار بىزگە ئوخشاش بىرقانچە يىل ئەمگەك قىلمىدى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىزنىڭكىدىن ياخشى ئىدى. مەدەنىيەت ئۆگىنىش، خەنزۇچە ئۆگىنىش، ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىغا كىرمىدى، كېڭەيتىپ قۇرۇلغان قورال - سايمان سېخىنىڭ ئەمگىكىگە بىرقانچە ئاي قاتناشقاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي سېخلارغا تەقسىم قىلىندى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەينى يىللاردىكى شاگىرتلار — ھازىرقى ئۇيغۇر ئۇستىلارغا شاگىرتلىققا بېرىلدى. شۇڭا ئۇلار تىل جەھەتتە بىزدەك ئۇزاققىچە تەمتىرەپ يۈرمىدى. ئۇيغۇر ئۇستىلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ يېتەكلىشى بىلەن تېزدىنلا تېخنىكا ئۆگىنىش قايىنىمىغا كىرىپ كەتتى - دە، 1 — 2 يىلغا قالماي يارامىلىق ئۇستا، تېخنىكلاردىن بولۇپ چىقتى.

بۇ چاغدا 1 - دەرىجىلىك ۋەزىپە سۈپىتىدە تراكتورنىڭ سىخېمىسىنى لايىھىلەش، ئاپتوماتىك لىنىيىلەرنى قۇرۇش، مەخسۇسلاشقان ئىستانوكلارنى تولۇقلاش، ئۆلچەش سايمانلىرى، قېلىپ، ئەۋرىشكە، قورال - سايمان، قىسقۇچ ئەسۋابلىرىغا ئوخشاش، زاۋۇتنىڭ ئۆزىدە يوق، جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان كەم - كۈتسىلەرنى تولۇقلاش دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى.

تېخنىكا بۆلۈمىدىكى تېخنىك، ئىنژېنېرلار 3

ئىسمىنا بولۇپ، كىچە - كۈندۈز تىراكتورنىڭ لايىھىسىنى لايىھىلىدى. ھەرقايسى سېخ بۆلۈملەر ئۆزىگە تەقسىم قىلىنغان ئىشلار بىلەن بەنت بولۇپ، «بىر قولىنى ئىككى، ئىككى قولىنى تۆت» قىلىپ يۇقىرى سۈرئەت، ئەلا سۈپەت بويىچە، چاقماق تېزلىكىدە ئىش بېجىرىۋاتاتتى.

سۈرئەت قانچە تېز بولغان بىلەن سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىنمايدىغان بولسا، بۇنداق سۈرئەت نۆلگە باراۋەر بولىدىغانلىقىنى ھەممىمىز بىلەتتۇق. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىغان بولسا، جىددىي ۋەزىيەت ئالدىدا زاۋۇت ئىناۋىتىنى يوقىتىپ، يۇقىرىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلاتتى. زاۋۇت باشلىقى، بۆلۈم باشلىقلىرى، سېخ مۇدىرلىرى بولسا، ئۆز ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ، نومۇسقا قالاتتى، ئىشچىلار ھۈنەرسىزلىكى ئۈچۈن جەمئىيەت ئالدىدا، خەلق ئالدىدا ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك تەشكىل ئالدىدا كۈلكىگە قالاتتى. شۇڭا زاۋۇت تراكتور ياساشتىكى ھەرقانداق ئىشقا، ھەتتا ئەڭ كىچىك ئىشلارغىمۇ ئەستايىدىل، جىددىي مۇئامىلە قىلدى. لېكىن بىر خىل غەيرىي كۈچ بەزىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، بەزىدە كۆرۈنمەي، ھەدەپ بىزگە كاشىلا قىلىۋاتاتتى. ئۇ بولسىمۇ ئايرىم ئىشچىلار ئىچىدىكى «رېمونتچىلىق ئىستىلى» ئىدى.

رېمونتچىلىق ئىستىلىنىڭ ئەڭ ئەجەللىك ئىپادىسى بىر قىسىم ئىشچىلارنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ئادەتلىنىپ كەلگەن مۇھىم زاپچاسلاردا ئەستايىدىل بولسىمۇ بىر قىسىم قوشۇمچە زاپچاسلارنى قولنىڭ ئۇچىدا ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈشىدە روشەن كۆرۈلۈشكە باشلىدى. تراكتوردەك بۇنداق يىپ - يېڭى، چوڭ - مۇرەككەپ بىر مەھسۇلاتنى ياساش كەسپىدە بۇنداق ئىستىلغا يول قويغىلى بولمايتتى.

بۇ خىلدىكى ھۈنەر - سەنئەت، مەشغۇلاتلارغا سىڭىپ كەتكەن ئىستىلنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەسلى خېلى ئۇزۇن بىر جەرياننى باشتىن كۆچۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ۋاقىت يار بەرمەيتتى. شۇڭا تراكتور زاۋۇتى بۇ ئىللەتنى ناھايىتى تېزدىن يېڭىش قارارىغا كەلدى. پۈتۈن زاۋۇت دائىرىسىدە تېخنىكا بويىچە بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى ئاچتى. تېخنىكا يېڭىلاش، تېخنىكا ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. تۈزۈم - قائىدىلەرنى تېخىمۇ چىڭىتتى. سۈپەتنىڭ ھەر بىر ئۆتكىلىنى قاتتىق تىزگىنلىدى. زاۋۇت مىقياسىدا «رېمونت كەسپىدىن، ياساش كەسپىگە يۈرۈش قىلىش بىر قېتىملىق چوڭقۇر ئىنقىلاب» دېگەن ياڭراق شوئارنى ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ئىدىيىسىدىن ئورۇن ئالدۇرۇپ، ئەمەلىي ھەرىكىتىگىچە ئەمەلىيلەشتۈردى. نەتىجىدە، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئومۇمىي نىشاننى بۇرۇۋالدى.

زاۋۇت ئەڭ دەسلەپ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ تەستىقىي يولىيورۇقى بويىچە كىۋەزلىكتە مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان 28 تىپلىق تراكتوردىن 3 نى سىناق تەرىقىسىدە مۇۋاپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى، كەينىدىنلا ئاز تۈركۈمدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭنىڭ تارىخىدا تراكتور ئىشلەپچىقىرىش يېڭى بېتى ئېچىلىپ، يېزا ئىگىلىكىدە سۆرەش ماشىنىسى ئىشلىيەلمەسلىك تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن زاۋۇت يەنە بىر قېتىم بايرام تۈسىگە كىرىپ، داقا - دۇمباق، ناغرا - سونايلار ياڭراپ، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆزىنىڭ كۈرەش مېۋىسىنىڭ نەتىجىسىدىن قىن - قىنىغا پاتماي، ئۇسسۇل، نېۋىياڭگار ۋە ساماغا چۈشۈشتى.

«شەرق قىزاردى» 28 تىپلىق تراكتورنىڭ ماتور قىسمى 28 ئات كۈچىگە ئىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ دېپەن (كۆۋرۈك) بۆلىكىنىڭ ئىقتىدارى چوڭ ئىدى. تېخىمۇ چوڭ ئات كۈچىگە ئىگە ماتور قوندۇرۇلسا ئۇنىڭ ئىقتىدارىنى تېخىمۇ ئاشۇرغىلى بولاتتى. شۇ يىلى باھالاشقا قاتناشقان ۋەكىللەر: — «ئۇنىڭ ئىقتىدارى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «3B—24T» دىن چوڭ دېيىشتى. ئۇنىڭ كۆۋرۈك قىسمىدىكى چوڭ زاپچاسلارنىڭ ھەممىسى (بالوندىن باشقا) زاۋۇتنىڭ ئۆزىدىكى پولات قۇيما، چويۇن قۇيما، پولات سوقۇلاردىن ئىشلەنگەن ئىدى. ۋەكىللەر بۇنىڭغا ئالاھىدە

(ئاخىرى 38 - بەتتە)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

1946 - يىلى يازدا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار

هۈسەيىن ئەبەيدۇللا

(ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتىدىن)

ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۈستىدىن دەرت تۆكۈش، پاش قىلىش يىغىنى

ئۆزىنى «تىنچلىق ئەلچىسى»، «خەلقپەرۋەر» دەپ ئاتىۋالغان جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى 1946 - يىل 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچى سابىق دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ غەربىي زالىدا ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى قاتناشقان سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن 3 كۈن داۋام قىلدى. سۆھبەت يىغىنىغا يەنە چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەردىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمىغا چىدىماي پاناھ ئىزدەپ ئۈرۈمچىگە كېلىپ قالغان زىيالىيلار، ياشلار ۋەكىللىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى. گېنېرال جاڭ جىجۇڭنىڭ مۇنداق بىر يىغىن ئۇيۇشتۇرۇشتىن مەقسىدى بىر تەرەپتىن 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ جۈملىدىن ئۈرۈمچىدىكى ياشلار، زىيالىيلارنىڭ ئىرادىسىنى سىناپ بىلىپ بېقىش ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى.

بۇ سۆھبەت يىغىنىنى گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئۆزى باشقۇردى. ئەيسا بەگ ئۇنىڭغا تەرجىمانلىق قىلدى. جاڭ جىجۇڭ سۆز قىلىپ، بۈگۈنكى يىغىندا ئۈرۈمچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ياشلىرى، زىيالىيلىرى ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، يىغىنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ بېقىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاڭ جىجۇڭنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەنلا يىغىن مەيدانىدا پىكىر قىلىشنى تەلەپ قىلىپ نۇرغۇن قوللار كۆتۈرۈلدى. سۆز قىلغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ناھايىتى ھاياجان بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى. سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئۈرۈمچىدە ۋە 7 ۋىلايەت دائىرىسىدە خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇم - ئازابنىڭ چېكىگە يەتكەنلىكى، بولۇپمۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدا گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلقنى بوزەك قىلىپ، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈۋاتقانلىقى توغرىسىدا بولدى. ئۇلار بىز ئۆز جايلىرىمىزدا زالىم ئەمەلدارلارنىڭ تۈرلۈك بەدناملارنى چاپلاپ ئازابلاشلىرىغا چىدىماي ئۆز يۇرتلىرىمىزنى تاشلاپ ئۈرۈمچىگە پاناھ ئىزدەپ كەلدۇق، دەپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈستىدىن نۇرغۇن مەسىلىلەرنى پاش قىلدى. سۆز قىلغۇچىلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قانلىق تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا ئېزىلىپ يەنچىلىۋاتقان قېرىنداشلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدا جاڭ جىجۇڭغا تەلەپ قويدى. جاڭ جىجۇڭنىڭ تېزدىن تەدبىر قوللىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلقنى داۋاملىق بوزەك قىلىشىنى توسۇپ، ئۇلارغا قاتتىق جازا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا بىر قەدەر ئادىل، خەلقپەرۋەر كىشىلەر ۋە خەلق ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان ھوقۇقلۇق، كۈچلۈك بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىشنى، بۇ ئۆمەككە جەنۇبىي شىنجاڭدا خەلقنىڭ

غەزىپى كۈچلۈك بولغان ئەمەلدارلارنى جازالاش ھوقۇقى بېرىلىشنى تەۋسىيە قىلدى. سۆھبەت يىغىنى گېنېرال جاڭ جىجوڭنىڭ مۇددىئاسىنىڭ ئەكسىچە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچىل، زوراۋانلىق سىياسىتىنى سۆكۈش، ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن دەرت تۆكۈش يىغىنىغا ئايلاندى. يىغىن 3 - كۈنىگە قەدەم قويغاندا يىغىننى جاڭ جىجوڭ ئۆزى باشقۇرۇپ: كۆپچىلىكنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىش توغرىسىدىكى تەلىۋىگە قوشۇلىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن خەلققە ۋەكىل بولۇپ ئۆمەككە قاتنىشىدىغان بىر نەپەر ۋەكىل سايلاپ بېرىشىڭلار كېرەك، دېدى. يىغىنغا قاتناشقان بىر ئادەم سۆز قىلىپ ۋەكىللىككە ئەيسا بەگنى كۆرسەتتى. يىغىن مەيدانىدا دەرھال كۈچلۈك غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى. شۇ ۋاقىتتا يولداش خەمىت سۇلتان① ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە سۆز قىلىپ، ھېلىقى ئادەمنىڭ سۆزلىرىگە رەددىيە بەردى ۋە ئەيسا بەگنى ۋەكىل قىلىپ سايلاشقا قارشى چىقتى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىزدە ‹زېمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس› دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتىلغان سۆز بار، ئەيسا بەگ ئەپەندى زېمىستان كۆرمىگەن ئادەم، خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەت، دەرت - ئەلەملەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدۇ. مۇنداق ئادەمنىڭ خەلق ۋەكىلى بولۇشقا سالاھىيىتى يوق. مەن خەلق ۋەكىللىكىگە خەلق بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، زامانىنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكىنى تېتىغان ئىبراھىم تۇردىنى كۆرسىتىمەن» دېدى. يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى خەمىت سۇلتانىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ كۈچلۈك ئالقىش ياڭراتتى. لېكىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سايلام مەسىلىسىدە ئېغىر ئىختىلاپ كۆرۈلدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشتى. ئاخىرىدا جاڭ جىجوڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئاياغلاشتۇرىدىغانلىقىنى، خەلق ۋەكىللىكىگە كىمنى بەلگىلەش مەسىلىسىنى ھازىر بېكىتمەيدىغانلىقىنى، كېيىن ئايرىم ئۇقتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ يىغىننى تۈگەتتى.

نۆۋەتتە كەلگەندە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇرۇمچىدە مۇشۇ مەزگىللەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تا شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر ياشلىرى ۋە زىيالىيلىرى ئارىسىدا، تۈرلۈك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشلەر سەۋەبىدىن، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن مۇستەبىتلىك، ھاكىممۇتلەقلىق ۋە چوڭ خەنزۇچىلىق سىياسەتلىرىگە قارشى كۆرەش مەسىلىسى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى، شۇنىڭدەك سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسى قاتارلىق مەسىلىلەرگە بولغان كۆز قاراش ۋە مەيداننىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى ئىدىيىۋى سەپ شەكىللەنگەنىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە، جۈملىدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى ھەرىكىتى جىددىيلەشكەنسېرى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، گېنېرال جاڭ جىجوڭ ئاچقان 3 كۈنلۈك سۆھبەت يىغىنىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە ۋەكىل سايلاش مەسىلىسىدە كۆرۈلگەن ئىختىلاپمۇ شۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ ئارىدىن بىرەر ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە ئىبراھىم تۇردى② «خانتەڭرى» نەشرىياتى ئورگىنىغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئالدىنقى كۈنى جاڭ جىجوڭ ئاچقان «جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» نى تەشكىل قىلىش يىغىنىغا قاتناشقانلىقىنى، يىغىندا جاڭ جىجوڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغان تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۆمەك تەركىبىدىكى خادىملارنىڭ ئىسمىنى ئېلان قىلغانلىقىنى، ئۆمەككە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ③ ئۆمەك باشلىقى، ئۆمەر داموللا④ مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى، ئىبراھىم تۇردى، مادامبېك (شىنجاڭ ئۆلكىلىك قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قىرغىز) ۋە يەنە ئىككى نەپەر پولكوۋنىك

www.uyghurkitap.com

ئۇنۋانلىق ئەمەلدارنىڭ ئۆمەكنىڭ رەسمىي ئەزاسى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە بۇ ئۆمەكنىڭ 7 - ئاينىڭ باشلىرى يولغا چىقىدىغانلىقىنى، هامۇت خوجايوفنىڭ ئۆمەك تەرجىمانى بولۇپ بەلگىلەنگەنلىكىنىمۇ قوشۇپ قويدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى» گە ئىبراهىم تۇردىنى خەلق ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلىشىدىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن، بىر ئاي بۇرۇن ئۆزى ئاچقان سۆهبەت يىغىنىدا مۇتلەق كۆپچىلىك ياشلار ۋە زىيالىيلارنىڭ ئىبراهىم تۇردىنى كۆرسەتكەنلىكىدىن بولغان بولسا، ئىككىنچىدىن، شۇ مەزگىلدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە ئۆزىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپكە مايىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە مۇشۇنداق قارارغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئىبراهىم تۇردى بىزگە يەنە «يىغىندا جاڭ جىجۇڭ مېنىڭ ئۆزەمگە بىر كاتىپ ئېلىۋېلىشىمغا قوشۇلدى» دېدى. ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» مېنىڭ ئىبراهىم تۇردىغا كاتىپ بولۇپ بېرىشىمنى ۋە مېنىڭ كاتىپلىق نامىدا قىلىدىغان ئىشلىرىمنى بېكىتكەنلىكىنى ماڭا ئۇقتۇردى. تەشكىلاتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، «نەنخۇايۈەن» (ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى تۇرۇشلۇق قورۇ) دىن ئۈچ ۋىلايەت گېزىت - ژۇرناللىرى ۋە تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى بىر تاغارغا قاچىلاپ، تاغارنىڭ ئۈستى تەرىپىگە «خانتەڭرى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى سانلىرىنى قاچىلىدىم. چۈنكى شۇ مەزگىللەردە «خانتەڭرى» ژۇرنىلى هۆكۈمەت تەستىقلىغان ئاشكارا ژۇرنال ئىدى. تەشكىلات بۇ گېزىت - ژۇرناللارنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇهىم ۋىلايەت، ناهىيىلىرىدە ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتلىرى ۋە قىسمەن ئىلغار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىغا تارقىتىپ بېرىشنى تاپشۇردى، شۇنىڭدەك مېنىڭ ئىبراهىم تۇردىنىڭ كاتىپى نامىدا ئۇنىڭغا جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كونكرېت پائالىيەتلىرى، خەلقنىڭ ئاهۇ - زارى، جايلاردىكى پومېشچىكلار ۋە گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈستىدىن پاش قىلىنغان مەسىلىلەرنى خاتىرىلەپ بېرىشىمنى تاپىلىدى.

1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئەتىگەندە ئۆمەك تەركىبىدىكى خادىملار ۋە 3 نەپەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر سابىق دۇبەن مەهكىمىسىگە يىغىلدۇق. ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن 2 دانە دادۈجى ناملىق چوڭ ئاپتوموبىلغا ئولتۇردۇق. ئاپتوموبىلغا يەنە «مۇهاپىزەتچى» نامى بىلەن تولۇق قوراللانغان ئون نەچچە ئەسكەر چىقتى. بۇ يەردە ئوبۇلقاسىم سابىتنى ئۇچراتتىم. ئۇ ئۆمەر داموللىغا كاتىپ بولۇپ بىللە بارىدىكەن. بىز ئەتىگەن سائەت 10 لاردا يولغا چىقتۇق. چۈشتىن كېيىن سائەت 3 ئەتراپىدا توقسۇن ناهىيىسىگە يېتىپ كەلدۇق. توقسۇن ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ناهىيىدىكى ئىدارە خىزمەتچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋە بۇ يەردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسىدىن بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆمەكنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئەتىسى توقسۇن ناهىيىسىنىڭ بىر كىنوخانىسىدا يىغىن بولدى. يىغىنغا ناهىيىنىڭ باشلىقلىرى، ئىدارە خىزمەتچىلىرى، خەلق ۋەكىللىرى، ياشلار، زىيالىيلار قاتناشتى. يىغىندا مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى سۆز قىلغاندىن كېيىن، ناهىيىنىڭ باشلىقلىرى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن سۆز قىلدى، ئارقىدىن توقسۇن ياشلىرى، زىيالىيلىرىدىن بىرنەچچە كىشى سۆزگە چىقىپ، ناهىيىدىكى هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئۈستىدىن دەرت تۆكۈپ شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. ئەمەلدارلارنىڭ پارىخورلۇقى، دېهقانلار ئۈستىدىكى سېلىقنىڭ ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكى، دېهقانلارنىڭ تۇرمۇشى ئېغىرلىشىپ كۈن ئالالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلەپ، نۇرغۇن مەسىلىلەرنى پاش قىلدى. بولۇپمۇ توقسۇندىكى گومىنداڭ هەربىي - ساقچىلىرىنىڭ خەلققە قىلىۋاتقان زورلۇقلىرى، خەلقنى بوزەك قىلىپ، مال - مۈلۈكلىرىنى خالىغانچە بۇلاپ - تالاۋاتقانلىقى، ئىنقىلابىي ياشلار، زىيالىيلارغا قىلىۋاتقان سىياسىي زىيانكەشلىكى، خالىغانچە ئادەم تۇتۇشلىرى ئۈستىدە ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ

كەتتى. ئۆمەك توقسۇندا 2 كۈن تۇرۇپ 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئەتىگەندە جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

گومىنداڭ لىيەنجاڭنىڭ كۈمۈشتىكى قاتىللىقى

ئۆمەك ئاپتوموبىللىرى توقسۇندىن چىقىپ بىرنەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن كۈمۈش ئۆتىڭىگە كەلدى. ئۆمەك ئەزالىرى بىرنەچچە كىچىك ئاشخانىغا بۆلۈنۈپ غىزالانغاندىن كېيىن كۈمۈش ئۆتىڭىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىككىنە مەيدانغا يىغىلىپ ئۆمەكنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن سەپ تارتىپ تۇرغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئەسكەرلەرنىڭ كىيگەن كىيىملىرى كۆلرەڭ ماتادىن تىكىلگەن جۇل - جۇل كىيىملەر بولسىمۇ، رەتلىك، مۇنتىزىم ھالەتتە تۇراتتى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ھەربىيچە سالام بەردى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەرلەرگە قىسقا سۆز قىلدى. ئۇنىڭ سۆزىنى ئۆمەك تەرجىمانى ھامۇت خوجايوف تەرجىمە قىلدى. جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا 3 ئۇيغۇر ئەسكەر سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ جاۋ شىگۇاڭغا ھەربىيچە سالام بېرىپ، ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت سۇندى. بۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلەر گومىنداڭنىڭ قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق قىسىملىرىغا قاراشلىق بىر لىيەن ئىكەن. بۇلار ئەسلىدە 1944 - يىلى ئەتىيازدا جاللات شېڭ شىسەي جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي ئالغانلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى شۇ مەزگىلدە تارقالغان كۈچلۈك ۋابا كېسىلى ۋە ئېغىر ئاچارچىلىق تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. ساق قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئالتايغا ئەۋەتىلىپ، باندىت ئوسمانغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىنىپ، كۆپىنچىسى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كەتكەن، بۇلار ئۇرۇشتا ئۆلمەي قالغانلىرى بولۇپ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قورالسىزلاندۇرۇلۇپ كۈمۈش جاڭگىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىچارىلەر ئىكەن. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتىگەندىن تارتىپ كەچ كىرگىچە ئوتۇن تېرىپ ۋە ئاكوپ كولاپ قۇلدەك ئىشلەيدىكەن. يەيدىغىنى كۈنىگە ئۈچ ۋاق زاغرانان، ئىچىدىغىنى ئۆماچ ئىكەن. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن ئازغىنە تەمىناتنى لىيۇ فامىلىلىك لىيەنجاڭ چۆنتەككە سالىدىكەن. . .

بىز ئولتۇرغان ئاپتوموبىل ئارغۇبۇلاق تاغلىرىدىن ئۆتۈپ قاراشەھەرگە يېقىن لىيۇ شىخۇ دېگەن يېزىغا يېقىنلاپ قالغاندا، ئارقىمىزدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن بىر كىچىك ئاپتوموبىل ناھايىتى تېز يېتىشىپ كېلىپ ئالدىمىزغا ئۆتۈپ توختىدى، بىزنىڭ ئاپتوموبىللارمۇ توختىدى. 3 ئۇيغۇر پۇقرا ھېلىقى ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ «ئىبراھىم تۇردى ئەپەندى كىم بولىدىكىن؟» دەپ سورىدى. ئىبراھىم تۇردى ئاپتوموبىل كوزۇپىدا تۇرۇپ «مانا مەن بولىمەن!» دەپ جاۋاب بەردى. 3 كىشى تەڭلا ماشىنىغا يېقىنلىشىپ كېلىپ ئىبراھىم تۇردىغا بىر پارچە خەتنى تاپشۇردى - دە، گەپ - سۆز قىلماي ئاپتوموبىلغا چۈشۈپ ئارقىغا يېنىپ كەتتى. ئۆمەكنىڭ ئاپتوموبىللىرى لىيۇ شىخۇ يېزىسىدىن ئۆتكەندە، قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئورۇنلىرى يول ئۈستىگە ھەشەمەتلىك چاچاڭ (ئەمەلدارلارنى قارشى ئالىدىغان ۋاقىتلىق سەھنە — ئاپتوردىن) قۇرۇپ ئۆمەكنى قارشى ئالدى. ئۇلار ئىدارە خىزمەتچىلىرى، ھەربىي قىسىم، ئوقۇغۇچىلاردىن بولۇپ بىرەر مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئۆمەكنى قارشى ئېلىشقا تەشكىللىگەنىكەن. ئۇلار بىزنى ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىناسىغا ئورۇنلاشتۇردى. تاماقتىن كېيىن ئىبراھىم تۇردى بىزگە يولدا ھېلىقى 3 كىشى تاپشۇرغان خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئېيتىپ بەردى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى باشلىقلىرى كۈمۈشتە ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بىلەن كۆرۈشكەندە، 3 ئۇيغۇر ئەسكەرنىڭ بارلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلەر نامىدىن ئۆمەك باشلىقلىرىغا خەت بەرگەنلىكىنى كۆرگەن لىيەنجاڭ ئۆمەك كۈمۈشتىن يۈرۈپ كېتىشى بىلەنلا لىيەندىكى بارلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى مەيدانىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆپىلىككە ئېلىپ چىقىپ ئورا كولاشقا بۇيرۇغان.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

«ئالتۇن زەنجىرلەر»

ئابلىز ئورخۇن، پەرىدە ھامۇت

«ئالتۇن زەنجىرلەر» دەپ چىرايلىق نام بېرىلگەن بۇ قولىيازمىنىڭ بايقىلىشى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان يېڭى بىر تۆھپە. ئەسەرنىڭ ئەسلى تولۇق نامى «نەفاھاتى ئۇنس ۋە سىلسىلەتۇز زەھەب» (ئۇلۇغلۇق خۇشپۇراقلىرى ۋە ئالتۇن زەنجىرلەر) بولۇپ، قىسقىچە «سىلسىلە تۇززەھەب» (ئالتۇن زەنجىرلەر) دەپلا ئاتالغان. بۈيۈك پارس - تاجىك شائىرى نۇرىدىن ئابدۇراخمان جامى (1414 — 1492)نىڭمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بىر ئەسىرى بار. شۇنىڭغا قارىغاندا ئاپتور جامىنىڭ ئەسىرىنى كۆرگەن ھەمدە ئۆز كىتابىغىمۇ بۇ نامنى تەكرار ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

قولىيازما 1990 - يىلى ئۇچتۇرپاندىن تېپىلغان بولۇپ، باش - ئاخىرى تولۇق ساقلانغان. قولىيازما جەمئىي 140 ۋاراق، 278 بەت، كەڭلىكى 14 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 4.5 سانتىمېتىر بولۇپ، ھەر بىر بەتكە 13 قۇردىن خەت يېزىلغان.

ئىلگىرى ئېلىمىز ۋە چەتئەللەردە ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇرچە قولىيازمىلارغا ئائىت تەتقىقات ۋە كاتالوگلاردا بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. شۇڭا بىز بۇ كىتابنى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يىگانە نۇسخا دەپ تونۇيمىز.

كىتابتا ئاساسلىق ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پىرى خوجاھىدايىتۇللائافاق (يەنى ئاپپاق خوجا) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى مەركەزلىك بايان قىلىنغان. خوجا ئىسھاق ۋەلى ۋەكىللىكىدىكى قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ شىنجاڭ تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئەسىرى ئالاھىدە كۈچلۈك بولغاچقا بۇ ھەقتە يېزىپ قالدۇرۇلغان ماتېرىياللارمۇ خېلى كۆپ. بىراق، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان مۇنداق ئەسەرلەر كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ كىتاب ئىچىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئەمەلىي قىممىتىدىن كۆرە ئازلىقىدىن قىممەتلىكتۇر.

كىتاب كونكرېت باب، پاراگرافلارغا بۆلۈنمىگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇنى ئەمەلىي مەزمۇنغا ئاساسەن 3 بۆلەككە ئايرىشقا بولىدۇ.

1 - بۆلۈمدە شىنجاڭ تەرىقەتچىلىرىنىڭ بوۋاكالانى سەئىد جالالىدىن خوجىنىڭ مەككە مۇكەررەمدىن ئايرىلىپ ھىراتقا، ئۇ يەردىن كاسانغا كېلىپ يەرلىششى ھەمدە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ئەھمەد (مەختۇم ئەزەم) نىڭ تۇغۇلۇشى سۆزلىنىدۇ. ئاپتور مەختۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ پائالىيىتىگە رەسمىي كۆچۈشتىن ئىلگىرى، مەختۇم ئەزەمنىڭ دادىسى سەئىد جالالىدىننىڭ ئانا تەرەپ ۋە دادا تەرەپ نەسەبىنى ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە چاھاريارلارغا تۇتاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ «ئېسىل» نەسەبلىك ئورنىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ تەرىقەتتە تۇتقان يولى، ئۇستازلىرى، ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋاللىرى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ؛ سوپىزم تەرىقىتىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى، سۇلۇكلىرى، تارىخىي تەرەققىيات جەريانى سۆزلىنىدۇ. بۇ مەزمۇنلار كىتابنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{4}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

2 - بۆلۈم مەختۇم ئەزەمنىڭ 4 خوتۇنى ۋە ئۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار، مەختۇم ئەزەمنىڭ

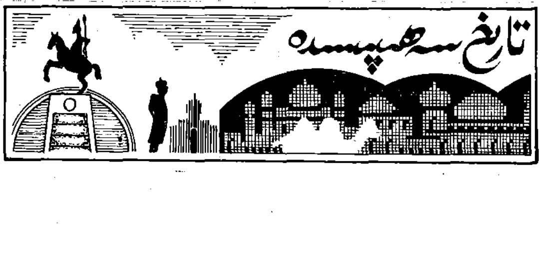

ئۆلۈمى، مەختۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن بىلەن ئۇنىڭ ئانا باشقا ئۇكىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئوتتۇرىسىدىكى «غەۋسىل ئەزەم» لىك داۋالىرىدىن باشلىنىدۇ. نەتىجىدە خوجا ئىسھاق ۋەلى ئاكىسى مۇھەممەد ئىمىننى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ ئورنىدا باش پىر دەپ جاكارلايدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئاكا - ئۇكا ۋە ئۇلارنىڭ مۇرتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، كاسانغا پاتماي، تەسىر دائىرە تالىشىپ شىنجاڭغا ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. نەتىجىدە خوجا ئىسھاقنى مەركەز قىلغان قارا تاغلىقلار ۋە مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۇسۇپنى مەركەز قىلغان ئاق تاغلىقلاردىن ئىبارەت 2 مەزھەپ رەسمىي شەكىللىنىدۇ.

قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن قەشقەردە پۇت دەسسەپ تۇرالمىغان مۇھەممەد يۇسۇپ خوجا ئاقسۇ، تۇرپانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. ئۇ بۇ يەردە قەشقەردىكى ئابدۇللاخاننىڭ نەزەرىدىن قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىۋاتقان سەئىد جېلىل قەشقەرىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىمگە ئۆيلىنىدۇ. ھەمدە ئۇنىڭدىن خوجاھىدايىتۇللا، خوجا كارامەتۇللا، خوجا قانائەتۇللا، گۇلشاھ بېگىم، ئاي بېگىم دەپ 3 ئوغۇل، 2 قىز پەرزەنت كۆرىدۇ.

مۇھەممەد يۇسۇپ چوڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا (ئافاق خوجا) 9 ياشقا كىرگەندە قۇمۇلدىن ئايرىلىپ قېيىنئاتىسى سەئىد جېلىل قەشقەرىنىڭ قەشقەر قارا ساقالدىكى قورۇ - جايىغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ھەمدە قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قورقۇپ خۇپىيانە مۇرىت توپلايدۇ. كۆنلەرنىڭ بىرىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قەشقەرنى ئىدارە قىلىۋاتقان ھۆكۈمرانى ئابدۇللاخان بىلەن تونۇشۇپ ئۇنىڭ ئالاھىدە ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. مۇھەممەد يۇسۇپ خوجا ئابدۇللاخاننىڭ ۋاستىسى بىلەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىدۇ. بىراق، ئۇ ئويلىمىغان يەردىن يەكەندە پائالىيەت قىلىۋاتقان خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئوغلى خۇش شادى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1009 - يىلى (1595 - يىلى) زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئافاق خوجا 10 يىلدىن كېيىن يەكەنگە بېرىپ، ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولبارسخاننىڭ كىچىك ئانىسى مايىم خانىمغا ئۆيلىنىپ، ئاشۇ يۇقىرى تەبىقىنى ئارقا تىرەك قىلىپ، قارا تاغلىق خوجىلاردىن تەسىر دائىرە تالىشىدۇ. بىراق، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ تەسىرىدە تۇرۇۋاتقان باباخان ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنى يەكەندىن ھەتتا پۈتكۈل خانلىق تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. ئافاق خوجا مۇرتلىرىنى باشلاپ گەنسۇغا بېرىپ ھەرخىل كۆز بويامچىلىق بىلەن ئاخىرى ئۆز زامانىسىدىكى تىبەت، جۇڭغارلارنىڭ دىنىي داھىيسى دالاي لامانىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ئۇنىڭدىن «قەشقەر، خوتەن، يەكەن، يېڭىساردىن ئىبارەت بۇ مۇغۇلىستان زېمىنى ئاتا - بوۋامنىڭ مىراسى ئىدى. بەدبەخ باباخان بىزدىن تارتىۋېلىپ، بىزنى قوغلاپ چىقاردى. بۇ زېمىنلارنى قايتا قولغا ئېلىشقا ياردەمدە بولسىڭىز» دەپ ئىلتىجا قىلىدۇ. دالاي لاما جۇڭغارلارنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق خانى قۇنتاجىنىڭ دادىسى بوشۇقتۇغا خەت ئەۋەتىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىشنى ئۇزۇندىن بۇيان كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن جۇڭغارلار بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئافاق خوجىنىڭ يول باشلىشى بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، پايتەخت يەكەننى تېزلا ئىشغال قىلىدۇ ھەمدە باباخاننى ئىلىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئورنىغا ئافاق خوجىنى خانلىق تەختىگە يۆلەپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ تارىخىدا 168 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، ئافاق خوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىدۇ. بىراق، ئافاق خوجىنىڭ «قورچاق خان» لىقتىن باشقا ھېچقانداق ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل ھوقۇق، ھاكىمىيەتنىڭ تىزگىنى جۇڭغارلارنىڭ قولىدا ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر تارىخىي دەۋرگە يەنى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭغارلار، جۇڭغارلار بىلەن قارا تاغلىقلار، قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ ئۆز ئارا گىرەلەشمە كۈرىشى باشلانغان دەۋرگە كىرىدۇ. ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ سادىق مۇرىتى

www.uyghurkitap.com

بولغان، ئۆز مىللىي روھىيىتىدىن مەھرۇم بولغان ئاپتور ئافاق خوجىنىڭ بۇ غەلىبىسىنى قاتتىق ھاياجان ئىلكىدە تەسۋىرلەيدۇ.

كىتابنىڭ 2 - بۆلۇمى ئاساسەن ئافاق خوجىنىڭ پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئاپتور چېكىنمە بايان تەرىقىسىدە ئافاق خوجىغا دائىر رىۋايەتلەرگە كىتابتىن مەخسۇس ئورۇن ئاجراتقان. ئافاق خوجىغا دائىر رىۋايەتلەرمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

كىتابنىڭ 3 - بۆلۇمى ئافاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجايەھيا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ پائالىيىتىگە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ بۆلۇم كىتابنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى كىتابنىڭ بۇ بۆلۇمى ئەمەلىي تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ 18 - ئەسىردىكى سىياسىي تارىخىنى جۈملىدىن خوجىلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ كۈرەش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ زور تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئاپتور بىلەن بولغان ۋاقىت ئارىلىقى ئانچە يىراق بولمىغاچقا، ئاپتورنىڭ بايانلىرى تارىخىي چىنلىققا خېلى ئۇيغۇن، ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن خالىي ھالدا يېزىلغان. ۋەقەلەرنىڭ ۋاقتى، ئورنى، شۇ زور تارىخىي ۋەقەلەرگە قاتناشقان كىشىلەرنىڭ سانى قاتارلىقلار خېلى ئېنىق يېزىلغان. ئاپتور بەزى ۋەقەلەر ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىنى شاھىدلارنىڭ رىۋايەتلىرى ئارقىلىق دەلىللەشكە تىرىشقان.

ئافاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى «خان خوجا پادىشاھ دەپ ئاتالغان خوجا يەھيا ئۆلگەندە كاسانى خوجىلىرى كۆچىيىپ، بىرلىشىپ، قەشقەرنىڭ تۆرىسى باغازغا ئىجەن تۆرىگە [ئافاقىيەلەر ئۈستىدىن] ئەرز قىلدى. بوشۇقتۇ [خوجا يەھيانىڭ ئوغلى] ئەھمەد خوجىنى تۆمۈر قەپەزگە سولاپ ئىلىغا پالىدى. ئافاقىيەلەر بىرلىشىپ ئەرز قىلىپ [خوجا يەھيانىڭ كىچىك خوتۇنى] ھۆسنى دىلنىڭ ئوغلى ھەسەننى پالاشنى تىلىدى. ھۆسنى دىلنىڭ مۇرىتلىرى بۇ ئاھانەتنى كۆرگەندىن كۆرە [ھەسەننى] زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرەيلى، دەپ ئۆلتۈردى. ئەھمەد خوجا ئىلىدا 20 يىل نازارەتتە تۇردى» . ئەھمەد خوجا ئىلىدا ئۆيلىنىپ ئۇممى گۈلسۇم، سەئىد بۇرھانىدىن قىلىچ، سەئىد بۇرھانىدىن دەپ 3 بالىلىق بولىدۇ ھەمدە چوڭ ئوغلى سەئىد بۇرھانىدىن قىلىچ 24 ياشقا، بۇرھانىدىن 20 ياشقا كىرگەندە ئۆلىدۇ. ئەھمەد خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئاكا - ئۇكا خوجىلار 1754 - يىلى ئىلىدا جۇڭغارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جۇڭغارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. بۇلارنىڭ جۇڭغارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، كۈچەيگەن ۋاقتى دەل چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى بىلەن قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ 2 تەرەپلەپ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان چوڭ - كىچىك خوجىلار ئۇزاق مۇددەتلىك قاتتىق كۈرەشلەردىن كېيىن مەغلۇب بولۇپ بەدەخشانغا پاناھ تىلەپ قاچىدۇ. بىراق، بەدەخشان بېگىگە زور ئۈمىد باغلاپ كەلگەن 2 خوجا بەدەخشان بېگى شاھ سۇلتان تەرىپىدىن تاماق ئۈستىدە قەتلى قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان «چوڭ - كىچىك خوجىلار» توپىلىڭى ئاياغلىشىدۇ.

ئاپتور كىتابنى ئاق تاغلىق خوجىلارغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتىنىڭ تۈرتكىسىدە باشقىلاردىن ئاڭلىغان، بىلگەن رىۋايەتلەر ئاساسىدا يازغاچقا، كىتابنىڭ ئالدىنقى ئىككى بۆلۇمىدە ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈپ سۆزلىگەن. بۇ ھال كىتابتىكى مەزمۇنلارنىڭ چىنلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يەتكۈزگەن. تارىخچىلىرىمىزدا يىل دەۋر ئۇقۇمى سۇس بولۇش ئومۇمىي ئەھۋال بولغاچقا، مەزكۇر كىتاب ئاپتورىمۇ بۇنىڭدىن ساقىت بولالمىغان. بىراق، ئاپتور ئۆزى مۇھىم دەپ قارىغان بەزى ۋەقەلەرنىڭ يىل، ئاي، كۈنىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېنىقلاشقا تىرىشقان.

كىتابنىڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر مۇھىم تەرىپى شۇكى، كىتاب ھاپىز شىرازىي، جالالىدىن رۇمىي، ئەلىشىر نەۋائىي، مەشرەپ

قاتارلىقلارنىڭ تۈرلۈك مەزمۇندىكى ھەرخىل ژانىردىكى پارسچە، تۈركىيچە شېئىرلىرى بىلەن بېزەلگەن. خوجا - ئىشانلارنىڭ سوپىزىم تەرغىباتى مەزمۇن قىلىنغان پارسچە، ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىمۇ خېلى سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ مەزمۇنلار شىنجاڭنىڭ 16 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە بولغان ئەدەبىي مۇھىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مەلۇم قىممەتكە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتاقلىق شائىر ۋە تەرجىمان زۇلەيخا بېگىم ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

«مىرسەئىدجېلىل قەشقەرى [خوجا مۇھەممەد يۇسۇپنى] باشلاپ بېرىپ ئۆيىگە چۈشۈرۈپ، قىزى زۇلەيخا بېگىمنى ئۇنىڭغا نىكاھ قىلدى. ھەزرىتى خوجا ھاجى مۇھەممەد يۇسۇپ خوجام كاتتا ئالىم ئىدى. زۇلەيخا بېگىممۇ كاتتا ئالىم، ئەرەبىي، پارسىيدا تەڭدىشى يوق ۋە قەسىدە، شېئىر يېزىشتا نۇقسانسىز ئىدى». «3 كۈندىن كېيىن زۇلەيخا بېگىم بۇ بېيىتنى تۈركىيگە ئۆرۈپ نەزىم قىلىپ ھەزرىتى خوجا مۇھەممد يۇسۇپ خوجامغا تۇتقانىدى. ھەزرەت ئوقۇپ يەنە دۇئا قىلدى: نەزىم:

ئەگەر ئول تۈركىي شىرازىي قولىغە ئالسا كۆڭلۈمنى،
كى خالى ھىندۇغە بەرگۈم سەمەرقەندۇ - بۇخارانى»

زۇلەيخا بېگىمنىڭ تەرجىمە قىلغىنى بۈيۈك پارس شائىرى خوجاھاپىز شىرازىينىڭ غەزەللىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ياكى كېيىن بولسۇن زۇلەيخا بېگىمدىن باشقا بىرەرسىنىڭ ھاپىز شىرازىي شېئىرلىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق. شۇڭا بىز زۇلەيخا بېگىمنى ھاپىز شىرازىي شېئىرلىرىنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان تۇنجى ھەم بىردىنبىر شائىر، دەپ ئېيتىشقا

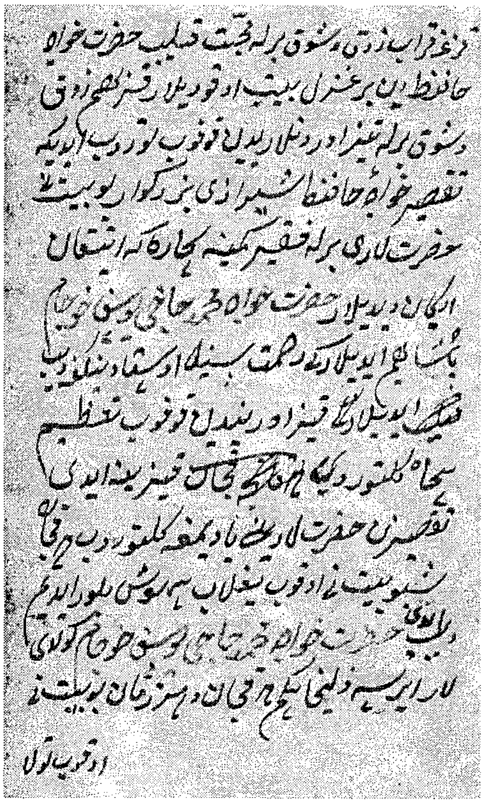

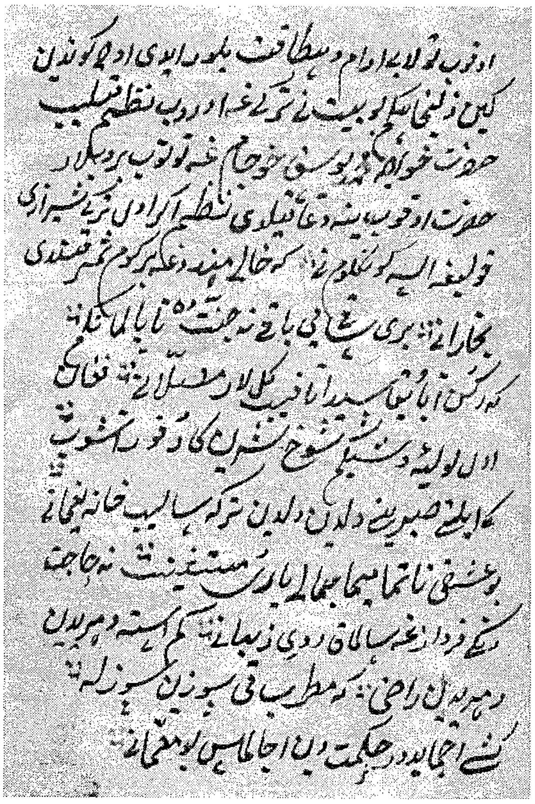

www.uyghurkitap.com

ھەقلىقمىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە زۇلەيخا بېگىم تەرجىمە قىلىش تەس دەپ ئۇلۇغلانغان بۇ پارىچە شېئىرلارنى ئۇيغۇر تىلىغا ئىنتايىن پاساھەتلىك تەرجىمە قىلغان.

بۇلاردىن باشقا كىتابتا يەنە ئاپاق خوجىنىڭ ئايالى خېنىم پادىشاھ بىلەن يەكەن قازىسى ئابدۇلباقى ئاخۇننىڭ ئاغىچىسى ئوتتۇرىسىدا ئوقۇلغان پارىچە شېئىرلار بېرىلگەن ھەمدە يەكەن قازىسى ئابدۇلباقى ئاخۇننىڭ ئاغىچىسىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان يېتۈك شائىر ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. ئەپسۇسكى بۇ ئايالنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان.

كىتاب تامام بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا ئاپتور ئۆز ئىسمىنى پەش قىلمىغان. پەقەت كىتابنىڭ تۈگەنچە قىسمىدىكى «كەمىنە مۆرىتلىرى مۇللاخۇدابەردى خەلىفە ئىبنى موللا ئوشۇر ئىبنى مەۋلانائى موللا ئابدۇلجاببار ئىبنى مەۋلانائى موللا تاشلان ئاخۇن شەھىدانى بەدەخشان موللا تاشلان ئىبنى مەۋلانائى سالىھ ئاخۇن ...» دېگەن بايانلاردىن مەزكۇر كىتاب ئاپتورىنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلارغا ئەگەشكەن بەدەخشانغا بېرىپ «شېھىت» بولغان موللا تاشلان ئاخۇننىڭ ئەۋرىسى موللا خۇدا بەردى خەلىپە ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. موللا تاشلان ئاخۇنۇمنىڭ بەدەخشاندىكى قەتلىئامدىن ئامان قالغان بىر پەرزەنتىنىڭ كېيىنچە ئۈچتۇرپانىنىڭ ساۋاپچى دېگەن يېرىگە كېلىپ يەرلەشكەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا بۇ كىتاب ئۈچتۇرپاندا يېزىلغان بولسا كېرەك. قولىمىزدىكى قولىيازمىمۇ ھىجرىيە 1377 - يىلى (مىلادىيە 1914 - يىلى) ئۈچتۇرپان قارا غوجىلىق موللا مەھفۇز ئىمام تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر.

قولىيازمىدا ئاپتور كىتابنىڭ يېزىلغان كونكرېت يىل دەۋرىنى كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ لېكىن ئاپتورنىڭ «... مەختۇم ئەزەمنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرىيە 949 - يىلى (مىلادىيە 1543 - يىلى)، ماھى مۇھەررەمنىڭ 21ى، چاشكاھ ۋاقتى ئىدى» «ئىشەنچلىك رىۋايەت بويىچە، مەختۇم ئەزەمنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىنى ھېساب قىلسام نەھەڭ يىلى (بېلىق يىلى) جامادىيۇسسانىنىڭ ئون ئۈچى ئازنا كۈنى ئىكەن. شۇنىڭدىن ھېسابلىسام 344 يىل، 5 ئاي، 14 كۈن بوپتۇ» دېگەن بايانلىرىدىن ئاپتورنىڭ بۇ كىتابنى 1877 - يىلى يېزىپ چىققانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

كىتابتا «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەردىن پارچىلار، ھاپىز شىرازىي ۋە جالالىدىن رۇمىينىڭ پارىچە شېئىرلىرى كۆپلەپ نەقىل ئېلىنغاندىن سىرت يېنىغا ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. شۇڭا ئاپتور موللاخۇدابەردىنى ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا بىلىدىغان، كلاسسىك شېئىرىيەتتىن خېلى ياخشى مەلۇماتى بار تارىخچى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئەپسۇسكى، ئاپتور بۇ كىتابنى يېزىشتا ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تارىخىي كىتابلاردىن پايدىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېمىگەن. شۇڭا كىتابنىڭ ئالدىنقى ئىككى بۆلۈمدە ئەپسانە - رىۋايەت تۈسىدىكى كۆپتۈرمە بايانلارنىڭ زور سالماقنى تەشكىل قىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. بۇ نۇقتا بىزنىڭ كىتابتىكى تارىخىي ۋەقەلەرگە ناھايىتى سالماقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

(بېشى 29 - بەتتە)

قىزىقىش ۋە ئېتىبار بىلەن قارىدى.

كېيىنكى چاغلاردا زاۋۇتنىڭ باش ئىنژېنېرى يولداش جىي جىۋۇ باشچىلىقىدىكى تېخنىكلار، ئىنژېنېرلار، ئىشچىلار بىرلەشمە گورۇپپىسى بىر قانچە يىل جاپالىق كۈرەش بىلەن قايتا - قايتا ئىزدىنىش، قايتا - قايتا سىناق قىلىش، قايتا - قايتا ئۆزگەرتىش، دەللىلەش، ئېھتىزلاردا ئەمەلىي مەشغۇلاتقا قويۇش ئارقىلىق بالداقمۇ - بالداق ئۆرلەپ تاكى شىنجاڭ 50 تىپلىق تراكتورنى ياساپ چىققۇچە مۇشۇ دېمەن (كۆۋرۈك) قىسمىدىن پايدىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى.

شىنجاڭ «ئۆكتەبىر» تراكتور زاۋۇتى 1958 - يىلى 1 - تۈركۈم تراكتورنى ياساپ چىققاندىن كېيىن، ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىش، ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىش، ئۈزلۈكسىز يېڭىلاش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، 3 يۈرۈشلۈك، 10 نەچچە خىل تىپتىكى تراكتورلارنى ياساپ، مەملىكەت بويىچە 13 نۇقتىلىق تراكتور زاۋۇتىنىڭ بىرسى بولۇپ قالدى.

(داۋامى كېيىنكىساندا)

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇرھوشۇر نىيازى

«ئاتۇ» پاجىئەسى

قاسىم خوجا

1918 - يىلى ماي ئېيىدا، يېڭى تىكلىنىۋاتقان سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ئالمۇتىنى ئىگىلىگەن قىزىل گۋاردىيە قىسىملىرى تەرىپىدىن قازاقىستاننىڭ يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنى قارا - قويۇق قىرغىن قىلىش قانلىق ۋەقەسى يۈز بەرگەن. بۇ پاجىئە تارىختا قازاقچە «ئاتۇ» پاجىئەسى دەپ ئاتالغان. ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىدىن 20 مىڭچە ئادەم قىرغىن قىلىنىپ، مال - مۈلكى تالان - تاراج قىلىنغان. ئايرىم يامان ئادەملەرنىڭ مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زىيانكەشلىك قىلىش سۈيىقەستى بىلەن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان بۇ قانلىق پاجىئە ئۆز ۋاقتىدا يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرگە دۇچار قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئۇنتۇلغۇسىز چوڭقۇر يارا قالدۇرغان.

نېمە ئۈچۈن يېڭى تىكلىنىۋاتقان سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلارنى قىرغىن قىلدۇ؟

1917 - يىلى روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، چار پادىشاھ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، تارمار قىلىنغان ئاقلار ئارمىيىسىنىڭ قالدۇقلىرى يوشۇرۇن تۈردە جاي - جايلارغا بېرىپ تەتۈر تەشۋىق قىلىپ، كىشىلەرنى ئۆز تەرىپىگە ئۆتۈشكە ۋە سوۋېت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قۇتراتقان. ئاقلارنىڭ ئاز سانلىق ئوفىتسېرلىرى ئالمۇتا ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت ئاھالىسى ئارىسىدىمۇ «بولشېۋىكلار خەلقنى جازالايدۇ، ئاچ - يالىڭاچ قويىدۇ، ئۆلتۈرۈپ قىرىدۇ، شۇڭا ئۇلارنى يوقىتىش كېرەك» دېگەنگە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، كىشىلەرنى ئېزىقتۇرۇپ، يامان يولغا باشلاشقا ئۇرۇنغان. مۇشۇنداق تەشۋىقاتلار يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى چېلەك قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇر ئاھالىسى ئارىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلغان. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرى سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى بىر ئۈچۈم يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئالداپ ۋە زورلاپ تەشكىللىشى بىلەن سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى بەزى ھەرىكەتلەرگە قاتناشقان. مەسىلەن، 1918 - يىلى فېۋرال ئېيىنىڭ ئاخىرىدا بىر قىسىم يەرلىك ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار قارىسۇ بولۇسلۇقىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرىنى قايمۇقتۇرۇپ ئۇلارنى كەتمەن - گۈرجەك، ئارا - ئورغاقلا ئوخشىغان ئىنتايىن قالاق قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ قىزىل گۋاردىيىسى ئىگىلىگەن ئالمۇتا سېپىلىغا ھۇجۇم قىلدۇرغان. سېپىل ئىچىدىكى ياخشى قوراللانغان قىزىل گۋاردىيە قىسىملىرى قاتتىق قايتۇرما زەربە بېرىپ، 2 - مارت كۈنىگە قەدەر ئىسيانچىلارنى ۋە تارانچىلارنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغان. سېپىلغا ھۇجۇم قىلغۇچىلاردىن نۇرغۇن ئادەم قىرىلغان. 150 ئاتلىق تارانچىدىن ئاران 5 - 6 سى ساق قالغان.

سېپىل ئىچىدىكى قىزىل گۋاردىيە كوماندىرلىرى ئىۋان مامونتوف، مۇرايېفلار مەسىلىگە ئىنتايىن خاتا ھالدا مىللەتچىلىك نۇقتىئىنەزىرى بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، 1918 - يىلى ماي ئېيىدا ئۇيغۇرلارغا ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك جازا يۈرۈشى قوزغىغان. مۇرايېف قوشۇنلىرى ئالمۇتىدىن غالجاتقىچە بولغان چېلەك، كېيىكۋاي، ئىنچىكىبۇلاق، قورام، لاۋار، مالىۋاي، قارىتورۇق، بايسېيىت، قارايوتا، غەيرەت، ئاۋات، دولاتا، تۈگمەن دېگەنگە ئوخشاش ئۇيغۇر يېزا - قىشلاقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالمۇتا سېپىلى ۋەقەسى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمىغان 7 ياشتىن 70 ياشقىچە بولغان بىگۇناھ ئۇيغۇرلارنى قارا - قويۇقلا رەھىمسىزلىك بىلەن قىرغىن قىلغان.

«ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ 93 - يىل 5 - ئىيۇندا ئېلان قىلغان ماتېرىيالغا قارىغاندا، ئاتۇ پاجىئەسى ئەڭ دەسلەپ چوڭ ئاقسۇدىن باشلانغان. مۇرايېف قوشۇنلىرى بۇ جايدا 200 دىن ئوشۇق

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرنى ئوتتۇرا كوچا بىلەن ھەيدەپ كېلىپ سادىر ئىمام دېگەن كىشىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئولتۇرغۇزۇپ، ئارقا تەرەپتىن پىلىموتقا تۇتقان. ئۆلمەي مىدىرلىغانلارنى نەيزە بىلەن سانجىپ، تاپانچا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. كوچىمۇ - كوچا، ئۆيمۇ ئۆي ئاختۇرۇپ تۇتۇپ كېلىنگەن ئۇيغۇرلار ئوققا تۇتۇلغانغا قەدەر «بىزگە ئېتىلىدىغان بىرەر پاخشىلىق بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇشتۇمتۇت قىرىپ تاشلىنىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن. چىلەك ناھىيىسىنىڭ لاۋار، ئىنچىكىبۇلاق دېگەن يېزىلىرىدىمۇ مۇرايىپ قىسىملىرى ئۇيغۇرلارنى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۈردە قىرغىن قىلغان. لاۋارنىڭ ئۆستەڭ سۇلىرى قىزىل قانغا بويالغان. تۆگمەن يېزىسى ئاممىۋى قىرغىنچىلىقنىڭ ئاخىرقى چېكى بولۇپ، بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن بىگۇناھ ئۇيغۇر ئاھالىسى قىرىپ تاشلانغان.

نەچچە 10 كۈن داۋام قىلغان ئاتۇ قىرغىنچىلىقى جەريانىدىكى دەسلەپكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، نەچچە مىڭلىغان ئۇيغۇر ئاھالىسى ئۆلتۈرۈلگەن. «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ 93 - يىل 18 - ئىيۇن سانىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماتېرىيالدا مەلۇم قىلىنىشىچە، پەقەت چىلەك ناھىيىسىنىڭ قورام يېزىسىدىلا 3000 غا يېقىن ئۇيغۇر ئاھالىسى قىرىپ تاشلانغان.

ناھەق قىرىپ تاشلانغان كىشىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۇزاق يىللارغىچە جۇدالىق ۋە ئۆۋاللىق دەردىنى تارتقان، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن خارلانغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، قىرغىنچىلىق داۋامىدا قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈپ ئۈركۈپ كەتكەن سان - ساناقسىز ئۇيغۇر ئاھالىلىرى جان قايغۇسىدا تەرەپ - تەرەپلەرگە پىتىراپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بەزىلەر تاغ - ئۆڭكۈرلەرگە يوشۇرۇنغان، بەزىلەر ئۇزاق سەپەرلەردە ھېرىپ چارچاپ، ئاچ - يالىڭاچ قېلىپ ھەرخىل كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇپ ئازاب چەككەن، يۈزلىگەن ئۇششاق باللار ۋە تېنى ئاجىز قېرىلار ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىك سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن، نۇرغۇنلىغان ئاھالە باشقا يۇرتلارغا ۋە چەت ئەللەرگە قېچىپ كەتكەن. قېچىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە قالغان مال - مۈلۈكلىرى تالان - تاراج قىلىنغان. قىسقىسى قىرغىنچىلىقتىن كېيىنكى سەرسانلىق، سەرگەردانلىق ۋە ئېغىر تۇرمۇش تېخىمۇ ئۇزاق داۋام قىلىپ، پۈتكۈل يەتتىسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزاق مەزگىلگىچە ئېسىگە كېلەلمەي قالغان. . . .

يەتتىسۇ ئوبلاستىدا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، 1918 - يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا ئالمۇتا ئۇيېزدىلىق دېھقانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلغان، قۇرۇلتايدا ئاتۇ پاجىئەسى قاتتىق ئەيىپلىنىپ، ناھەق قىرىپ تاشلانغان ئۇيغۇرلارنى ئاقلاش، يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش، ئۇلارنى ماۋۇتتۇق ۋە مۇرايىپقا ئوخشاش جاللاتلارنى جازالاش ھەققىدە قارار چىقىرىلغان.

كېيىنچە، يەرلىك سوۋېت ھاكىمىيىتى ئورگانلىرىنىڭ غەمخورلۇقىدا، سىرتلارغا قېچىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئاھالىلىرى قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئۇلارغا ھەر تەرەپلىمە ماددىي ياردەملەر بېرىلگەن، ئۆي - ماكانسىز قالغانلارغا قېچىپ كەتكەن ئەكسىيەتچى بايلارنىڭ ئۆيلىرى تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن.

مەخسۇس كومىسسىيە تەشكىللىنىپ، مەملىكەتمىزنىڭ ئىلى رايونىغا ئەۋەتىلىپ، بۇ جايغا قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مۇنچىسى قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىلگەن. ئىلى رايونىغا ئەۋەتىلگەن كومىسسىيە تەركىبىدە يەتتىسۇ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان ئاتاقلىق ئىنقىلابچى ۋە سىياسىي رەھبەر ئابدۇللا روزىباقىيېفمۇ بولغان. يەتتىسۇ سوۋېت ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئا. روزىباقىيېف زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئۇيغۇر ئاھالىسىغا غەمخورلۇق قىلىپ، ئاتۇ پاجىئەسىنى ئەيىبلەپ ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلىشنى ئاكتىپ تەشكىللىگەن.

1993 - يىلى 5 - ئايدا ئالمۇتا، ياركەنت، چىلەك قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئاتۇ پاجىئەسىنىڭ 75 يىللىقىنى خاتىرىلەپ يىغىلىشلار ۋە نەزىر - چىراقلارنى ئۆتكۈزگەن، قەبرىستانلىق-لارنى زىيارەت قىلغان، قۇربانلارغا خاتىرە مۇنارلىرىنى تىكلىگەن.

(«ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 2 - 1 - قوشما سانىدىن ئېلىندى)

مىللىي ئارمىيە باش شتابىدىكى زىيارەت

توختى ئىبراھىم

(ئىلى ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسىدىن)

1946 - يىلى 6 - ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى 6 ماددىلىق شەرتنامە ئىمزالاندى. بۇ ھەقتىكى ئۇقتۇرۇش مىللىي ئارمىيە باش شتابىغا يېتىپ كەلدى. بىتىم روھى بويىچە گېنېرال ئىسھاقبېك ئۆلكىلىك ئامانلىقنى ساقلاش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، گېنېرال مايور دەلىلقان، پولكوۋنىك زۇنۇن تېيىپلار مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانلىقىغا، پولكوۋنىك ھەسەنوف مىللىي ئارمىيىنىڭ سىياسىي رەھبەرلىكىگە، گېنېرال مايورمازاروف مىللىي ئارمىيە باش شتابىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. «مىللىي ئازادلىق ئارمىيە»، «مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيە» دېگەنناملار قىسقارتىلىپ «مىللىي ئارمىيە»گە ئۆزگەرتىلدى. مىللىي ئارمىيە جەمئىي 6 پولك، 12 مىڭ كىشىلىك جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىخچاملاندى. ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، باش قوماندانلىق شتاب غۇلجا شەھىرىدىكى نوۋگورتتىن ھازىرقى ئايرودروم بىناسىغا كۆچۈپ چىقتى.

7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ھاۋا ئوچۇق ئىدى. شتاب باشلىقى گېنېرال مازاروف بارلىق ئوفىتسېرلارنى زالغا يىغىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ مىللىي ئارمىيە باش شتابىغا كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقى كاپىتان شەيكىن پېچەتلەنگەن ئىككى ياغاچ ساندۇقنى كۆتۈرۈپ كىرىپ، شتاب باشلىقىنىڭ يېنىغا قويدى. ساندۇقلارغا گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ پاگون، كاكارلىرى قاچىلانغانىدى، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ پاگون ۋە ئاي - يۇلتۇزلۇق كاكارلىرىمىزغا قوشۇپ، بىللە تاقايدىغانلىقىمىز ئۇقتۇرۇلدى. بۇ ئىشتىن ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى تەسادىپىلىق ھېس قىلدى. بەزىلەر بۇ ئىشنى ھاقارەت بىلىپ، ئەلەمگە چىدىماي كۆز يېشى قىلىشتى. بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق غۇرۇرىمىز ۋە قەھرىمانلىق جاسارىتىمىزگە ئىلھام بەرگەن ئۆز پاگون - كاكارلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالارمىزمۇ؟ - دېگەن ئەندىشە ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرىنى مۇجۇۋاتاتتى.

شۇ ئارىدا شتاب باشلىقى ئىشخانىسىدىن چىقىپ:

- سەپكە تىزىلىپ، مەيدانغا چىقىڭلار! مۇئاۋىن رەئىس باش شتابىمىزغا قاراپ يولغا چىقتى - دەپ بۇيرۇق بەردى.

ھاياجان ئىلكىدە بىر ھازا كۈتۈشلەردىن كېيىن «ماكسىم گوركى» ناملىق بىر قارا پىكاپ ئالدىمىزغا كېلىپ توختىدى. مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى پولكوۋنىك قەييۇمبېك بىلەن پىكاپتىن چۈشتى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، شتاب باشلىقىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — سالام ھۆرمەتلىك ئوفىتسېرلار! ياخشى تۇرۇپسىلەر. سىلەرگە بەخت ۋە سالامەتلىك تىلەيمەن! - دېدى.

خۇشاللىقىمىز پەلەككە ئۆرلەپ، ئالقىش ياڭراتتۇق.

مۇئاۋىن رەئىس بىللە ئېلىپ كەلگەن ئاپپاراتچى بىزنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە رەسىمگە تارتتى. شۇ چاغدا

www.uyghurkitap.com

ئارىمىزدىن ياسىنوپ ئابلىمىت:

— ھۆرمەتلىك ئەپەندىم! بىز نېمە ئۈچۈن گومىنداڭنىڭ بۇ نەرسىلىرىنى تاقايمىز؟ - دەپ سورىدى. يەنە بىرەيلەن:

— شۇنداق قىلىپ ئۆزىمىزنىڭ پاگون - كاكارىمىز كۈچتىن قالامدۇ؟ - دەپ قوشۇمچە قىلدى.

ئەپەندىم تەمكىنلىك بىلەن قولىنى ئۆگىلاپ تۇرۇپ:

— سورىغان سوئاللار ئورۇنلۇق. بىز رەقىبىمىزنى پاكىت بىلەن تۇتۇشنى بىلىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغىنىمىزدىلا، مىللىي ئارمىيىمىزگە كېتىدىغان بارلىق راسخوتنىڭ يېرىمىنى جاڭ ئەپەندى بىلەن داڭ بىگاڭلاردىن ئالالايمىز، پات ئارىدا جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى ئىلىغا كەلمەكچى. جەڭگىۋارلىقىڭلارنى ياخشى ساقلاڭلار. مېھمانلار ئالدىدا ئەدەب - قائىدىلىك بولۇڭلار. ئۆزۈڭلارنى سالماق تۇتۇڭلار. غەنى باتۇرلارغىمۇ كەيىپ بولۇپ، ئوق چىقىرىپ قويماسلىقنى تاپىلايمەن - دېدى.

ئوفىتسېرلار مەسلىنىڭ تېگى - تەكتىگە يەتكىنىدىن كېيىن، ئەپەندىمگە ئالقىش ياغدۇراتتى. ئەخمەتجان ئەپەندى باش شتاب ئورگانلىرىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، قىزغىن چاۋاك سادالىرى ئىچىدە يورۇپ كەتتى.

بىز كەچقۇرۇن ئىشتىن چۈشۈپ، پىيادە ئۆيلىرىمىزگە كېتىۋاتقىنىمىزدا، كوچىدىكى مىغ - مىغ ئادەم بىزنىڭ تەققى تۇرقىمىزغا قاراپ غەزەپ بىلەن ھومىيىپ، ئالىيىپ قاراشتى. بەزىلەر ئاغزىغا كەلگىنىچە قاغاپ، تىللاشتى.

— سىلەر ئاخىرى گومىنداڭغا تەسلىم بولغان ئوخشىمامسىلەر؟ «11 ماددىلىق بىتىم» دېگىنىڭلار بىكار گەپ. قاراپ تۇرۇڭلاركى، دۈشمەن ئۇنداق بىتىم - پىتىم دېگىنىڭلارنىڭ قانچىسىنى يىرتىپ تاشلاپ ئۆزىنىڭ دېگىنىنى قىلىدۇ.

— ھەي! جياڭجيېشىنىڭ فۇگەنلىرى! دېمىڭلار ئىچىڭلارغا چۈشۈپ كەتتىغۇ! بىزنىڭ ئىنقىلاب يولىدا تۆككەن قانلىرىمىز نەگە كەتتى؟

كىشىلەر شۇ قەدەر غەزەپلەنگەنىدىكى، سەللا باھانە تېپىلسا، بىزنى چەيلەپ - دەسسىۋېتىشتىن يانمايتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوفىتسېرلىرىمىزنىڭ بېشىدىكى گومىنداڭنىڭ كاكارى قادالغان شەپكىسىنى ئېلىپ يەرگە ئېتىپ، ياقىسىدىكى ئۇنۋانلىرىنى سۆكۈۋەتتى.

ئاخىرى بېرىپ، گومىنداڭنىڭ بەلگىلىرىنى بىزمۇ ئىش ئورنىمىزدىلا تاقاپ، ئاشكارا سورۇنلاردا تاقمايدىغان بولدۇق.

1946 - يىل 8 - ئاي، غۇلجا شەھىرى گۈزەل ياز لىباسىغا پۈركۈنگەن، ھەممە يەرنى باياشاتلىق قاپلىغان ئەلۋەكچىلىك كۈنلەر ئىدى. خەلق ئەركىنلىك، ئازادلىق ۋە دېموكراتىيىدىن بەھرى ئېلىپ، بەھوزۇر ياشاۋاتاتتى. باللار كوچىدىن ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ياڭرىتىپ ئۆتەتتى. توغرا كۆۋرۈك، ساي بويى، خىتاي بازىرى، سۇ دەرۋازا بازارلىرىدا ئىش - ئوقەت قايناپتتى. كوچىلار تازىلىنىپ، ئۆيلەر قاردەك ئاقارتىلغانىدى.

مۇشۇنداق كۈنلەردە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ، ئايروپىلان بىلەن غۇلجىغا يېتىپ كەلدى. ئۆمەك تەركىبىدە باش كاتىپ ليۇ مىڭچۈن، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ۋاڭ زېڭشيەن، مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى لۇ يۈۋېن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى چۈي ۋۇ، گېنېرال داڭ بىگاڭ، پولكوۋنىك زاكىچىن قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلارنى مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر ئايرودرومغا چىقىپ، ئەدەب بىلەن كۈتۈۋالدى.

ئۇلارنى قارشى ئېلىش يىغىنىغا ئالدىن ئالقاچان تەييارلىق قىلىپ قويۇلغانىدى. باش شتاب گارنىزونى، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدىن تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى يىغىن مەيدانىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتاتتى. ئۇ چاغدا مەن يېڭىلا مىللىي ئارمىيە سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى بولغانىدىم. شۇڭا، چوڭ يىغىن ۋە باشقا سورۇنلاردىكى پائالىيەتلەردىن خاتىرە قالدۇرۇش

مېنىڭ ۋەزىپەم ئىدى. باش شتاب ئوفىتسېرلىرى قوش پاگونلۇق، قوش كاكارلىق بولۇپ، چىرايلىق كىيىنىپ، ۋاڭ قادىر بېغىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا يېتىپ باردۇق.

چۈشتىن بۇرۇن سائەت 10 دا ئەخمەت ئەپەندىم، زۇنۇن تېيىپوف، ھېكىمبەگ غوجا، ئابدۇرەئۇپ مەخسۇم، ئىمىنجان مەخسۇم، مۇھەممەتجان مەخسۇم قاتارلىقلار مېھمانلارنى باشلاپ يىغىن مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. ھەربىي ئوركېستېر قارشى ئېلىش كۈيىنى ئورۇندىدى. باغ رېشاتكىسىنىڭ سىرتىدا بىر نەچچە مىڭ ئىشچى - خىزمەتچى ۋە ھەر مىللەت شەھەر پۇقرالىرى توپلانغانىدى. يىغىن سەھنىسى بىر قانچە يۈز ئەرباب بىلەن تولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە جاڭ جىجۇڭ باشلاپ كەلگەن ۋەكىللەردىن باشقا، غۇلجىدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى بار ئىدى. يەنە بىر قانچە كۈن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن مەسئۇت سەبرىمۇ سەھنىدە ئولتۇراتتى. گېنېرال داڭ بىگاڭ بولسا، سوۋېت قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىدەك پوزۇر كىيىنگەن شتاب ئوفىتسېرلىرىغا كۆز ئۇزمەي قاراپ، مىيىغىدا ئىستېھزالىق بىلەن ھىجىيىپ ئولتۇراتتى.

ئەخمەتجان ئەپەندىم يىغىن ئېچىلغانلىقىنى جاكارلاپ، رەئىس جاڭ جىجۇڭ ئەپەندىنى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. جاڭ جىجۇڭ باشتا خېلى ئورۇنلۇق گەپ قىلغاندەك قىلدى، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرىدا قىلغان «ھەممىدىن مۇھىمى تىنچلىق، ئۆزىمىزنى بېسىۋېلىش، سەۋرلىك بولۇش، دۆلەتنىڭ ئىلتىپاتىغا تايىنىش...» دېگەن سۆزلىرى جامائەتنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويدى. مەيداننى سۇرلۇك كەيپىيات قاپلىدى.

شۇ ئەسنادا داڭ بىگاڭ، ۋاڭ زېڭشيەن، چۈي ۋۇ قاتارلىقلار ئورنىدىن قوپۇپ، جامائەتنى جاڭ جىجۇڭغا چاۋاك چېلىشقا ئۈندىدى. ئەمما، ئۆمەكتىكى بىر نەچچەيلەندىن باشقا ھېچكىم چاۋاك چالمىدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ سۆزى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئابلەت مەخسۇم ئورنىدىن تۇرۇپ، توپ ئارىسىغا كىرىپ، ئېگىز ئورۇندۇققا چىقىپ سۆز قىلىشقا باشلىدى:

— ھۆرمەتلىك مېھمانلار، قېرىنداشلار، رەھبەرلەر! شېڭ شىسەي بىلەن جياڭ جيېشى بۇنىڭدىن 10 نەچچە يىل بۇرۇن مېنىڭ شىجائىتىمگە سىم توساق قۇرۇپ، قەلبىمنى تۇنجۇقتۇرۇپ، ئاغزىمغا يوغان شەددە قۇلۇپ سېلىۋەتكەنىدى. مانا بۈگۈن شۇ شەددە قۇلۇپنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ بازغىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، مېنىڭ زۇۋانىمنى ئېچىپ، ئەركىنلىك، ئازادلىق ۋە ھەققانىيەتنى كۈيلەپ كەلگەن تىلىمغا نىجاتلىق بەردى. خەلقىمىز ئەسىرلەردىن بۇيان ئەكسىيەتچىلەرنى، زالىملارنى تويغۇزۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار خەلقىمىزنى ئازاپ - ئوقۇبەت، نادانلىق، خانىۋەيرانچىلىققا، زىندانغا مەھكۇم قىلدى. بىز چەكسىز خورلاندۇق، كەمسىتىلدۇق. بايىلا جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى بىزنى ئەللەي ئېيتىپ، بىخۇتلاشتۇرىدىغان غارايىپ گەپلەرنى قىلدى. بىز كۆرەش ئارقىلىق ئەركىنلىك، ئازادلىق ۋە ھەقىقىي خەلقچىللىق، باراۋەرلىككە ئېرىشەلەيمىز. بىزگە يالغان، ياسالما تىنچلىقنىڭ كېرىكى يوق...

پۈتۈن مەيداندا ئالقىش ساداسى ياڭرىدى.

ئۇنىڭ كەينىدىن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ قامىتى مۇنبەردە پەيدا بولغاندا، ئاسماننى لەرزىگە سالغىدەك چاۋاك ساداسى ياڭرىدى.

— مۆتىۋەر ئاتىلار، قېرىنداشلار! - دەپ سۆزنى باشلىدى ئۇ، — ئىنقىلاب — ئاغدۇرۇش، دۇم كۆمتۈرۈش دېگەن سۆز. بىز ئەنە شۇنداق مەنىدىكى ئىنقىلابنى باشلاپ قويدۇق. بىزگە كۆرەشچان، جانلىق تىنچلىق كېرەك. ھەقىقىي تىنچلىقنىڭ تۈپ كاپالىتى — ئازادلىق، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك. بىز «11 ماددىلىق بىتىم»گە ھەقىقىي ئەمەل قىلىمىز ۋە ئۇنى سەممىي ئىجرا قىلىمىز. ئەمدىكى گەپ كىمدە؟ گەپ بىز بىلەن پۈتۈشكەن گومىنداڭ پىرقىسى تەرەپتە. ئۇلار 11 ماددىلىق بىتىمگە ھەقىقىي رىئايە قىلىپ، سەممىي ئەمەل قىلسىلا، بىزدىن ئەنسىرىمىسىمۇ بولىدۇ. ياشىسۇن ئىنقىلاب...

مەيداندا ئالقىش، ھۇررا سادالىرى ياڭرىدى.

uyghurkitap.com

كۆپچىلىك «مۇبادا جاڭ ئەپەندى ۋەدىسىدىن يېنىۋالسا، قوراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىمىز»، «ماناس دەرياسىدىن بۆسۈپ ئۆتىمىز، مۇز داۋاندىن ئاشىمىز!» دەپ ئۈنلۈك شۇئار تووۋلاشتى. مەسئۇت رەئىس سەھنىسىدە كۆزىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، گاھىدا ياقىسىنى سىقىپ قويۇپ، بىر نىمىلەرنى پىچىرلاپ ئولتۇراتتى. جاڭ جىجۇڭ خەلقنىڭ كۈچلۈك غەزەپ ئوتى ۋە كۈرەش جاسارىتىدىن چۆچۈپ، تاتىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشاتتى. باشقىلىرى تېخىمۇ ئالاقزادە بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇلار مېھمانخانىغا تېزراق بېرىۋېلىشقا ئالدىرىشاتتى. يىغىن يېپىلىپ، ئەخمەتجان ئەپەندىم ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكىلەرنى باشلاپ ماڭغاندا، خەلق ئاممىسى ئۇنى ئورىۋېلىپ، «ئەپەندىم! بىز سىزگە ئىشىنىمىز، چىڭ تۇرۇڭ، دۈشمەن بىلەن مادارا قىلماڭ. ئۇلار ۋەدىگە ۋاپا قىلمىسا، كەينىڭىزدە بىز تەييار!» دېيىشتى. ئەپەندىم: «رەخمەت سىزلەرگە، رەخمەت!» دەيتتى.

ئەتىسى، ياقۇپبايھاجىمنىڭ بېغىدا مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتاتتى. مۇھاپىزەتچىلەر ئەتىگەن تاڭ سەھەردىلا باغدا ھازىر بولۇپ، قوغداشنى كۈچەيتتى. بۇ كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولۇپ، لەرزان شامال گۈل ۋە مېۋىلەرنىڭ پۇراقلىرىنى دىماققا ئۇرۇپ تۇراتتى. بىر قانچە قازاندا پاخلان ۋە تاي گۆشى قايناپتتى. كاۋاپدانلار تاۋلىنىپ، تەييار تۇراتتى. نارىن، پېتىر مانتا، چۆچۈرە، پولو، ئۆپكە - ھېسىپ ۋە خىلمۇ خىل قورۇملار تەييارلىنىۋاتاتتى. تۈلۈم - تۈلۈم قىمىزلار شاخلارغا ئېسىلغانىدى.

دەل سائەت 10دا ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى مېھمانلار مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ۋە غەنى باتۇر قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا باغ دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە دۇخۇۋوي ئوركېستىر قارشى ئېلىش مۇزىكىسىنى ئورۇندىدى. مېھمانلار ۋە رەھبەرلەر شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئېگىز، ھەشەمەتلىك شىپاڭدىن ئورۇن ئالدى. ھەر قايسى نازارەت، جەمئىيەت ئەربابلىرى، خەلق قەھرىمانلىرىدىن پاتىخ باتۇر، غەنى باتۇر، ئوسمان، نۇرۇم، بايچۇرىن باتۇرلارمۇ زىياپەت شىرەسىدىن ئورۇن ئالدى. زىكرى ئەلپەتتا، روزىكام، زوردۇن قاتارلىق ئەلنەغمىچىلەر شىپاڭنىڭ جەنۇبىدىكى چىمەنزارلىقتا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئىلى خەلق ناخشىلىرىنى ياڭرىتىشقا باشلىدى. رەخمەتۇللاغا ئوخشاش خەلق قىزىقچىلىرى ھەرخىل كومېدىيىلىك نومۇرلارنى ئورۇندىدى. قەدەھمۇ ئايلىنىشقا باشلىدى. جاڭ جىجۇڭ پاتىخ، غەنى باتۇرلارغا كۆز ئۇزمەي قاراپ ئولتۇراتتى. غەنى باتۇر پولكوۋنىك زاكىچىن بىلەن قىمىز تۇتۇشۇپ، تونۇشۇپ قالغانىدى.

مەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى نەمتۇللا بىلەن بىللە شىپاڭنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قويۇلغان دۈگىلەك جوزىدا ئولتۇرۇپ، مۇھاپىزەت قىلىش، كۆزىتىش، خاتىرە قالدۇرۇش ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلىۋاتاتتىم. ئەخمەت ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، قەدەھنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ شۇنداق دېدى:

— ئەپەندىلەر، جانابلار! ۋەدىگە ۋاپا قىلىش مەرتنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ. قورسىقى كەڭ ئادەم ھەممىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالايدۇ، زىيان تارتىش، قۇربان بېرىشتىن قورقمايدۇ. پۇقرالاردىن ئەيۇ سوراشقا جۈرئەت قىلغان پادىشاھ ئەلنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدۇ. سورۇنىمىزغا جەم بولغان ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەرتلىكى ۋە سەمىمىي ساداقىتىنى مۇندىن كېيىنكى ئەمەلىي ھەرىكىتىدە كۆرسەتمىكى لازىم.

ئۇ ھەممەيلەننى قەدەھكە تەكلىپ قىلدى. جاڭ جىجۇڭ ئەخمەتجانغا قاراپ كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ، باش لىڭشىتىپ قويۇپ، قەدەھتىكى شارابنى يۇتۇۋېتىپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

باغ سەيلىسى باشلاندى. ھەر كىم كۆڭلى تارتقان كىشىلەر بىلەن توپ - توپ بولۇپ باغ ئىچىگە تارقىلىپ كەتتى. جاڭ جىجۇڭ ھەمراھلىرى بىلەن شىپاڭدا قالدى.

پولكوۋنىك زۇنۇن تېيىپوف، پولكوۋنىك غەنى باتۇر، پولكوۋنىك بايچۇرىنلار باغنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى دوقمۇشتا ئەپەندىملەرنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئەخمەتجان بىر نەچچە ئەرباب بىلەن يېتىپ كېلىپ،

زۇنۇن تېيىپوفنى يېنىغا چاقىرتىۋېلىپ:

— قاراڭ، ئاتاقلىق پولكوۋنىك زاكىچىن ئەپەندى كېلىۋاتىدۇ. مىللىي ئارمىيىمىز ئىچىدە، ئۇنىڭ پولكوۋنىك ئابلاخان، پود پولكوۋنىك يۇسۇپوف مۇھەممەتجان، ئوبۇلقاسىم ۋە پولكوۋنىك سوپاخۇن قاتارلىق ساۋاقداشلىرى بارغۇ. باغ سەيلىسى قىلغاچ ئۇنىڭ بىلەن بىردەم - يېرىمدەم مۇڭداشامسىلەر - دەپ قويۇپ ئۆتۈپ كەتتى.

— بۇرادەرلەر! پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، زاكىچىننى ئىلىدا قېلىشقا كۆندۇرمەمدۇق - دېدى بايچۇرىن.

شۇ ئارىدا زاكىچىن كېلىپ قالدى. ئۇ ھەممەيلەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. كۆپچىلىك ئۇنى ئارىغا ئېلىپ، مۇڭداشقاچ باغنىڭ چېتىدىكى ئېرىق بويىغا كەتتى.

— ھۆرمەتلىك پولكوۋنىك! - دېدى زۇنۇن تېيىپوف — سىز قازاق خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىققان جاسارەتلىك، تالانتلىق سەركەردە، بىز سىزدەك مول ھەربىي بىلىمگە ئىگە قوماندانلارغا مۇھتاج. ئىككىلەنمەستىن خەلق تەرەپكە ئۆتىشىڭىزنى، بۇنداق تېپىلماس پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بىز بىلەن قېلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.

زاكىچىن زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ چوڭقۇر ئويغا چۆككەندى. كۆز چاناقلىرىدا ياش ئەگىيتتى. بايچۇرىن گەپ قىستۇردى:

— قارىڭا ھۆرمەتلىك پولكوۋنىك! زەكە! ئەينى چاغدىكى ساۋاقداشلىرىڭىزدىن پولكوۋنىك ئابلاخان، پودپولكوۋنىك يۇسۇپوف مۇھەممەتجان قاتارلىق قانچە ئونلىغان كوماندىرلار ھەقىقەتكە قايتىپ، بىزگە قوشۇلۇپ، مەسئۇل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتىدۇ. ئەگەر سىز بىز تەرەپكە ئۆتسىڭىز مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىرىدىن بولۇپ قالىسىز. بۇنىڭغا كاپالەت بېرىمىز.

(بېشى 50 - بەتتە)

زاكىچىن ئەگىپ تۇرغان ياشلىرىنى بىلىندۇرمەي سۈرتىۋالغاندىن كېيىن:

— قەدىرلىك ئاغىلار، ماڭا بەرگەن يۈكسەك باھايىڭلارغا رەخمەت. مېنىڭدە ئۇنداق ئارزۇ يوق دەپ ئېيتالمايمەن. مەن ئەلبەتتە قازاق خەلقىنىڭ ئوغلى. ئەمما، مېنى بۇ قېتىمدىلا بۇ يەردە قال دەپ زورلىماڭلار. قالىدىغان بولسام ئۇلار مېنىڭ پۈتۈن ئائىلەمنى قىرىپ تاشلايدۇ. كېيىن يەنە تالاي پۇرسەتلەر چىقىپ قالىدۇ - دېدى.

— ئەمىسە بوپتۇ. سەن بىر ئامال قىلىپ بالا - چاقىلىرىڭنى ئېلىپ، غۇلجىغا قايتىپ كەل. قايتىپ كەلمىسەڭ، كۆڭلەرنىڭ بىرىدە ئۆرۈمچىگە بېرىپ قالسام ، ئۆز قولۇم بىلەن سېنى ئېتىپ تاشلايمەن - دەۋەتتى غەنى باتۇر.

كۆڭ نامازدىگەر بولغان چاغدا زىياپەت مول نەتىجىلەر بىلەن ئاياغلاشتى. ئۆمەكتىكىلەر مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ھەمراھلىقىدا قايتىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋەكىللەر ئۈمىكى كەڭساي، سايراملاردا سەيلە قىلغاندىن كېيىن ئۆرۈمچىگە قايتىپ كەتتى. زاكىچىن قايتىپ كەلمىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى.

مەسئۇت ئوغۇللىرى ئەرتوغرۇل، ئىلدىرىملار بىلەن غۇلجىدا قېلىپ، ھەر تەرەپكە قاتراپ، پانتۈركىزىمنى تەشۋىق قىلىپ بېقىپ، ھېچكىمنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەي، ئۆرۈمچىگە قايتىپ كەتتى.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت جۇبەيرى

⑩ گاۋزىخۇ «سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ شەرققە كۆچۈشى ۋە يۇغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى» «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 - يىل 1 - سان، خەنزۇچە).

⑪ گوپىڭلىياڭ «خې خۇر، خۇيخې (ئۇيغۇر) توغرىسىدا» «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1993 - يىل 1 - سان، خەنزۇچە.

⑫⑬⑭ ياڭ فۇشۆ، نيۇرۇجى «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى» گەنسۇ مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 90 -، 92 -، 107 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

www.uyghurkitap.com

لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەجدادى كىملەر؟

مىرسۇلتان ئوسمانوف

(ش ئۇ ئا ر تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى)

تەھرىر ئىلاۋىسى: مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ بۇ ماقالىسى ئۇنىڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتى» ناملىق ئەسىرىگە يېزىلغان كىرىش سۆزىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ ساھەدە مەخسۇس ئىزدەنگەن س. يې. مالوف ۋە ئە. ر. تېنىشېف قاتارلىقلارنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئوخشىمايدىغان كۆزقاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كىتابخانلارنىڭ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ياردىمى تېگەر دېگەن ئۈمىدتە مەزكۇر كىرىش سۆزنىڭ بىر قىسمىنى ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلدۇق.

پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەرخىل ئېتنىك قاتلاملاردىن تەركىب تاپقىنىغا ئوخشاش، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدىمۇ ھەرخىل ئۇششاق تەركىپلەرنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇ ھەقتە تۈرلۈك قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ لېكىن تا ھازىرغا قەدەر بىرەر ئىلمىي يەكۈن مەيدانغا چىقمىدى.

ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناس س. يې. مالوف لوپنۇرلۇقلارنىڭ تىل ماتېرىيالىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، لوپنۇرلۇقلار ۋە لوپنۇر دىئالېكتى توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى «. . . مېنىڭچە، لوپنۇر تىلى قىرغىز تىلىنىڭ قالدۇقىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئورتاق قىرغىز ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان»①.

س. يې. مالوف يەنە مۇنداق دەيدۇ: «لوپنۇر تىلى جۇغراپىيىۋى ئاتالغۇ، ئېتنىك جەھەتتىن ئۇ قىرغىز تىلىدۇر»②. س. يې. مالوف ئۆزىنىڭ ھۆكۈملىرى ئۈچۈن لوپنۇر دىئالېكتىدا سۆز بېشىدا «ي» كېلىدىغانلىقىنى، مۇنداق خۇسۇسىيەتنىڭ قىرغىز تىلى دىئالېكتلىرىدىمۇ بارلىقىنى، قەدىمكى قىرغىزلار كۆچمەنچىلىك قىلىپ يۈرگەن ياكى ھايات كەچۈرگەن جايلاردىكى ھازىرقى توفا - قاراغاسلارنىڭ تىلىدىمۇ سۆز بېشىدا «ي» كېلىدىغانلىقىنى، . . . مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاساسەن سىبىرىيە تۈركىي تىللىرىغا خاسلىقىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ.

ئە. ر. تېنىشېف بولسا پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ مۇنداق بىر پەرىزىنى نەقىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ: «خەن دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دەۋردە لوپنۇر ئاھالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن ئالاقىسى زىچ بولغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلىرىدە لوپنۇر رايونىدا بىرەر تۈركىي خەلقنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە گەپ يوق. بەلكىم ھۇنلار غەربكە يۆتكەلگەندە ئۆزلىرى بىلەن قەدىمكى قىرغىز (坚昆) لارنىمۇ لوپنۇر رايونىغا ئېلىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن»③.

بىر قىسىم سەيياھلار لوپنۇر تىلىنىڭ ئۆزلىرىگە ئۇقۇشسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭدا موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى، ئۇنىڭ ئاقسۇ، تۇرپان شېۋىلىرىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ھېس قىلغانلىقىنى يازغان.

بىز بۇ قاراشلار ھەققىدە توختىلىشتىن بۇرۇن

لوپنۇرلۇقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشلىرىنى ۋە رىۋايەتلىرىنى كۆرۈپ باقايلى.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ ھەممىسى بىر پۈتۈن لوپنۇر دىئالېكتىدا سۆزلەشسىمۇ لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قارا قوشۇنلۇق، ياللا، جۇداقتا (جۇداقتار؟)، قالماقتا (قالماقتار؟)، قالۇچى (قاچۇلى؟)، قىرغىزلار، سارتتار دېگەندەك ئېتنىك تەركىبلەر ياكى شۇ لەقەمدىكى جەمەتلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. ھەمدە بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:

قارا قوشۇن — لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى قەدىمكى بىر جاي نامى، قارا قوشۇنلۇقلار بۇرۇن مۇشۇ جايدا ياشىغان. كېيىن (ئېھتىمال بۇندىن بىر قانچە يۈز يىللار بۇرۇن) مەلۇم بىر يۇقۇملۇق كېسەل سەۋەبىدىن بۇ شەھەرنى تاشلاپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، يۇقىرىلاپ كېچىپ، ھازىرقى دۆڭقوتانغىچە كېلىپ جايلىشىپ قالغان.

شەمسىددىن سامىنىڭ «قامۇسۇل ئەئلام» 6 - جىلد 4005 - بېتىدە «لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمى قارا قورچىن دېيىلىدۇ» دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، «قارا قوشۇن» سۆزىنى مۇشۇ نام بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مىرەنلىكلەر ۋە چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال يېزىلىرىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئۆزلىرىنى «قارا قوشۇنلۇق» دەپ ئاتايدۇ. «قارا قوشۇنلۇقلار» تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن يەنى مىرەن، ئارغان، يېڭىسۇ، تىكەنلىكلەردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئېقىمدىكى دۆڭقوتانغىچە بولغان ھەممە ئاھالە پونكىتلىرىغا تارالغان بولۇپ، لوپنۇرلۇقلارنىڭ غول قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ رىۋايەتنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ.

ياللا — بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يانلار» بولۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن قىسقىراپ كەتكەن. يان تەرەپتىن يەنى تۇرپان، پىچان، قۇمۇلدىن كەلگەنلەر، دېگەن مەنىدە. بۇلار لوپنۇرنىڭ شىمالىغا، كۆپرەك قۇمۇل، تۇرپان، پىچانلارغا چېگرىداش رايونلارغا تارقالغان. مىرەندە گ / ۋ نۆۋەتلىشىشىنىڭ يوقلۇقى ياكى ناھايىتى ئاز كۆرۈلۈشى، ئەكسىچە، تىكەنلىك، كۆزلەك، چارا، ئاقسۇپۇ قاتارلىق جايلاردا مۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ كۆپلۈكى، شۇنىڭدەك بۇ جايلاردا كۆرسىتىش ئالمىشى ئۈچۈن تۇرپان، قۇمۇللاردىكىدەك «تا» نىڭ قوللىنىلىشى بۇ رىۋايەتنىڭمۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلىقىنى تەستىقلايدۇ.

قالماقتا — قالماقلار يەنى موڭغۇل نەسلىدىن بولغانلار.

ماڭا تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان ئاتاۋۇللا قاسىم مۇشۇ «قالماقتا» دېيىلىدىغان ئېتنىك تەركىبتىن. ئۇ ئۆزىنىڭ 7 - ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈر ئىكەنلىكىنى، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چۇلۇم ۋە ئەلىقۇلى دېگەن 2 ئوغلىنىڭ لوپلۇققا سېتىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ شۇ ئەلىقۇلىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، شۇڭا «قالماقتا» ئاتالغانلىقى، قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ يۇرتى ئىلىدىكى «خان يايلاق» دېگەن جاي ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى.

ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا تۇغلۇق تۆمۈردىن ئاتاۋۇللا قاسىمغىچە ئاران 7 — 8 ئاتىنىڭ ئۆتكەنلىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇنىڭدەك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چۇلۇم ۋە ئەلىسقۇلى دېگەن بالىلىرىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق يازما پاكىت يوق. «تارىخى رەشىدى» دە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجاخاننىڭ تېخى ئەمچەكتىكى چېغىدا ئاتىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى، خىزىر خوجىنىڭ ئەمىر قەمىرىددىننىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خوتەن تاغلىرى، سېرىق ئۇيغۇر، چەرچەن، لوپ ۋە كېتەك تەرەپلىرىدە 12 يىل قاچۇرۇپ يۈرۈلگەنلىكى يېزىلغان④. ئەمىر قەمىرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خىزىر خوجىدىن باشقا ھەممە بالىسىنى ئۆلتۈرگەن تۇرسا، «لوپلۇققا بالا ساتقان» دېگەن رىۋايەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. بەلكىم بۇ شەخسلەر تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خېلى كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن ئانچە مەشھۇر بولمىغانلىرىدىن بىرەرسىگە چېتىلسا كېرەك.

لوپنۇرلۇقلاردا باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدا بولغىنىدەك يازما خاتىرىلەر يوق. ئۇلارنىڭ مۇتلەق

www.uyghurkitap.com

كۆپچىلىكى ساۋاتسىز. ئۇلار ئۆز نەسەبلىرىنى باشقا كۆچمەن خەلقلەرگە ئوخشاش 7 ئاتىسىنى يادقا بىلىش يولى بىلەن ساقلاپ كەلگەنلىككە ۋە لوپنۇر دىئالېكتىدا بىر قىسىم موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا قارىغاندا، بىر قىسىم لوپنۇرلۇقلارنىڭ «قالماقتا» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبسىز ئەمەسلىكىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. «قاموسۇلئەئلام» دا «... ئەتراپىدىكى خەلقلەر تۈركىي ۋە موڭغۇلدىن تەركىب تاپقان» ⑤ دەپ كۆرسىتىلىشى مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

لوپنۇرلۇقلار بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم مۇناسىۋەت بار بولسىمۇ لېكىن قولىمىزدا بۇنىڭغا دائىر ماتېرىيال يوق. موڭغۇل تىلى ئېلېمېنتلىرى ئاساسەن لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا قىسمىدىلا كۆرۈلىدۇ. لوپنۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە گراماتىكا قىسمىدا موڭغۇل تىلى تەسىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

قىرغىزلار — ئەسلى قىرغىز نەسلىدىن بولغانلار.

لوپنۇرنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بىر قىسىم ئاھالە ئۆزلىرىنى «قىرغىزلار» دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار بۇ جايغا يېقىنقى دەۋرلەردە غەربتىن (ئېھتىمال باي ناھىيىسى تەرەپتىن) كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، ئۇلار لوپنۇر دىئالېكتىغا يېڭى قىرغىز تىلىنىڭ (قەدىمكى قىرغىز تىلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا) سۆز بېشىدىكى «ج» لىشىش ھادىسىسىنى سىڭدۈرەلىگەن ئەمەس. مەن لوپنۇر دىئالېكتىدا «ي» ئورنىغا «ج» ئىشلىتىلىدىغان «جوسۇن» (يوسۇن، قائىدە - يوسۇن)، «جىرگەن» (يىرگەن، يىرگىنىش) دېگەن 2 سۆزدىن باشقا بىرمۇ سۆز ئۇچراتمىدىم.

جوداقتا — جو (召) تەرەپتىن يەنى چىڭخەي - شىزاڭ تەرەپتىن كەلگەنلەر. بۇ ھەقتە ئانچە تەپسىلىي مەلۇمات يوق.

يۇقىرىقى ئېتنىك تەركىبلەر ئىچىدە سان جەھەتتىن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى قارا قوشۇنلۇق، ئاندىن قالسا ياللادۇر.

دۆڭقوتان بىلەن مىرەندە ياشىغۇچى ئاھالە ئارىلىقىنىڭ شۇنچە يىراق بولۇشىغا ۋە ئۆز ئارا ئالاقىنىڭ بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا بولۇشىغا قارىماي، بىرلا لوپنۇر دىئالېكتىدا سۆزلىشىدۇ. دېمەك، لوپنۇر دىئالېكتى ئەمەلىيەتتە مىرەندىن دۆڭقوتانغىچە تارالغان ۋە بۇ رايوندىكى ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان قارا قوشۇنلۇقلارنىڭ تىلىدۇر.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدىغان مۇشۇ «قارا قوشۇنلۇق» لارنىڭ نامى ئەمەلىيەتتە ئېتنىك نام ئەمەس. بۇمۇ خۇددى «قەشقەرلىك»، «خوتەنلىك» دېگەنگە ئوخشاش يەر نامىدىن تۈزۈلگەن ئاتالغۇ.

لوپنۇردىن تاكى يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لار زېمىنىگىچە بولغان كەڭ زېمىندا تارىختا سوغدىلار، بىر قىسىم تۈركىي قەبىلىلەر، كېيىنچە بىر قىسىم موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆزدە تۇتىدىغان بولساق، بۇ ئېتنىك تەركىبنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئارىلىشىش جەريانىدىمۇ بەزى لېكسىكىلىق تەركىبلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا يەنىلا ئۆز تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان بىر ئىجتىمائىي توپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. گەرچە بۇ تىل ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى بولۇپ قالغان بولسىمۇ لېكىن بۇ تىل ئۆز دەۋرىدە ئاشۇ ئېتنىك تەركىبنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

بىراق، بۇ تىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىدىنمۇ شۇنىڭدەك سېرىق ئۇيغۇر تىلى ۋە قىرغىز تىلىدىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۇ ز/ل ئاسسىمىلاتسىيىسى (م: ķizzar قىزلار)، l/ n ئاسسىمىلاتسىيىسى (مەسىلەن: Køllü — كۆلنى، كۆلنىڭ)، ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىشىنىڭ بىرلا قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى قاتارلىق ئالاھىدىلىكىرى بىلەن ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت شىۋىسىگە يېقىنلىشىدۇ.

شۇڭا بىز س. يې. مالوفنىڭ لوپنۇر دىئالېكتىنى قەدىمكى قىرغىز تىلىغا مەنسۇپ قىلىشىغا قوشۇلالمايمىز. لېكىن، ئۇنىڭ «لوپنۇر تىلىنى بىر دىئالېكت دېگەندىن كۆرە بىر خىل تىل دېيىش لازىم، ئەمما لوپنۇر تىلى كەلگۈسىدە ئورتاق ئۇيغۇر تىلى بىلەن تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ ۋە ئاخىرى ئۇنىڭ بىر دىئالېكتىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»⑥ دېگەن پىكىرلىرى ئاساسسىز ئەمەس.

ئەمما، قەدىمدە بۇ تىلنى قوللانغان خەلقنىڭ قايسى قەبىلە ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات يوق.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە « ھۇدۇدۇل ئالەم» دىمۇ بۇ زېمىندا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە مەلۇمات يوق.

ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە چوڭ جۇڭيۈن (大仲云)، كىچىك جۇڭيۈن (小仲云) دېگەن قەبىلىلەرنىڭ بارلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى كۆرسىتىلمىگەن.

كېيىن، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، بولۇپمۇ دۈنخۇاڭدىن تېپىلغان قوليازما، ھۆججەتلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە ۋاڭ يەندې تىلغا ئالغان جۇڭيۈنلەرنىڭ لوپنۇردا ياشىغانلىقى مۇئەييەنلەشتى.

ئەنگلىيىلىك ئالىم ھ. ۋ. بېيلى⑦، فرانسىيىلىك ئالىم ج. ر. خاملتون⑧، چيەن بوچۈەن ⑨، گاۋزىخۇ ⑩، گوپىڭلياڭ⑪ قاتارلىقلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ۋە ئۇچۇرلىرى بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى.

لېكىن بۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ ھېچقايسىسى لوپنۇر رايونىدا «قىرغىز — 坚昆» لارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالمىغان. لېكىن خەنزۇچە مەنبەلەردىكى «仲云» (ياكى 众熨,种榅) دېگەن بۇ قەبىلىنىڭ زادى قايسى تۈركىي قەبىلە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھازىرمۇ بەس - مۇنازىرىلەر بار. بېيلى ئەپەندى 仲云 نىڭ ئۇدۇن يېزىقىدا qunuda دەپ يېزىلىشىغا قاراپ ئۇنى qumul (چۇمۇل) دەپ تونۇيدۇ. پ. پېلئوت، ج. ر. خاملتون ئەپەندىلەر ئۇنى qigil (چىگىل) دەپ قارايدۇ. كېيىنكىلەرنىڭ مۇنداق تونۇشقا كېلىشىگە 10 - ئەسىر خەنزۇ يېزىقىدا تاماق - دىماغ تاۋۇشى «ڭ» بىلەن ڭاۋۇش قايسىسى پارتلىغۇچى تاۋۇش ئادەتتە تۈركىي تىلدىكى «غ» بىلەن «گ» نى ئىپادىلەيدىغانلىقى ئاساس بولغان. لېكىن خاملتون ئەپەندى «چىگىل» دىكى «ئى» نىڭ قانداق قىلىپ «ئۇ» غا ئۆزگىرىپ قالغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمىگەن.

فرانسىيە پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان P. ouigour. 5 نومۇرلۇق قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتتە «چۇڭۇلتاقى ساۋ» (چۇڭۇلدىكى خەۋەر) ⑫ P. ouigour. 15، نومۇرلۇق ھۆججەتتە «چور بىرلە چۇڭۇلتىن ياڭى ئايقا تەگى قامچۇقا كەلگەيبىز» (چور بىلەن چۇڭۇلدىن يېڭى ئايغىچە (كېلەر ئايغىچە) گەنجۇغا كېلىمىز)⑬، P. ouigour. 9 نومۇرلۇق ھۆججەتتە «چۇمۇللار كىچىگ تويۇنچىن، يېگەن سىلىگ قامىغقا . . . » (چۇمۇللاردىن: كىچىگ تويۇنچىن، يېگەن سىلىگ ھەممىسىگە) ⑭ دېگەن مەزمۇنلار بار. خەتتە ئېيتىلىۋاتقان «چۇمۇل» ۋە «چۇڭۇل» سۆزلىرى خەنزۇچە جۇڭيۈن (仲云) دېگەن قەبىلە نامىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ئېنىق. ئەگەر بۇ ھۆججەتلەرنىڭ ئالدىنقى ئىككىسىدىكى qungul ۋە كېيىنكىسىدىكى qumul سۆزلىرى ئۇدۇن يېزىقىدىكى qunguda — qimuda بىلەن بىرلا سۆز، ئۇ qigil دېمەك بولىدۇ، دېيىلسە، يۇقىرىقى 3 سۆزدە ئوخشاش يېزىلغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش «u» نىڭ قانداقسىگە «چىگىل» دىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش «i» نىڭ ئورنىدا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە مۇمكىن بولمايدۇ. چىگىل دېگەن بۇ قەبىلىنىڭ نامى خەنزۇچىدە ھەرخىل يېزىلغان بولسىمۇ لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا چىگىل بىلەن چۇمۇلنى ئارىلاشتۇرۇپ يېزىپ قويۇش ھادىسىسى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

تۈركىي تىللاردا جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا «م. ڭ. ن» قاتارلىق دىماق تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۆۋەتلىشىشى نورمال ھادىسە. مەسىلەن: قولۇم - قوشنا / قولۇڭ - قوشنا، شۇڭقار / شۇمقار، قوڭارماق - توڭۇرماق / قومۇرماق - تومۇرماق،

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

چۇمكەش / چۇڭكەش، زۇنۇن / زۇمۇن، مانام /مانان، ئەندى / ئەمدى، ناۋادا / مۇبادا قاتارلىق. لېكىن «چىگىل» دىكى «گ» نىڭ بۇ تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن ئەمەس.

«گ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي باشقا تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلەشسە، كۆپىنچە ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىدا بولغىنىدەك «ي» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

مۇشۇ ئەمەلىيەت بىزنىڭ خەنزۇچە 仲云 دەپ ئاتالغان بۇ قەبىلىنى qumul دەپ تونۇشقا بولغان مايىللىقىمىزنى كۈچەيتىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ خەنزۇچە 仲云 (zhongyun) دەپ يېزىلىشى ئالدىنقى 2 سالام خەتتىكى qungul ۋارىيانتىدىن ئېلىنغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. شۇنىڭدىمۇ ئەسلىدىكى سۆزنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى بۇزۇلغان، يەنى 1 - ئوچۇق بوغۇم zhong شەكلىدە يېپىق بوغۇم قىلىپ ئېلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي قەبىلىلەرنى غەربتىن شەرققە قاراپ سانىغاندا چۇمۇللارنى ئۇيغۇرلاردىن ئاۋال ئېغىزغا ئالغان. مۇنداقتا، 11 - ئەسىردە مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان چۇمۇللار ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىدە يەنى بۈگۈنكى ماناس دەريا بويلىرىغا جايلاشقان بولىدۇ. لېكىن تېرىم مەدەنىيىتىگە تامامەن ئۆتمىگەن ئەھۋالدا بۇ قەبىلىلەرنى بىرلا جايدا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. خۇددى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىرىنىڭ قۇياس شەھرىدە، ئىلى دەريا بويلىرىدا ياشىغانلىقى ۋە قەشقەر ئەتراپىدىمۇ ياغمىلارنىڭ بولغىنىدەك، ھەتتا بۈگۈنكى سېرىق ئۇيغۇرلار تەركىبىدىمۇ بىر قىسىم ياغما ۋە توخسىلارنىڭ بولغىنىدەك، چۇمۇللارنىڭمۇ تۈز سىزىق بويىچە 700 - 800 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى لوپنۇر رايونىدىمۇ ياشىغانلىقىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

«گەنجۇ تۈركلىرىگە دائىر ئۈدۈن يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەت» تە بۇ قەبىلىنىڭ 2000 كىشىلىك قوشۇن چىقىرالىغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن بۇ كەڭ زېمىندا ياشىغان چۇمۇللارنىڭ نوپۇسىنىڭ خېلى كۆپلۈكىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. گەرچە بۇ زېمىندا چۇمۇللار بىلەن باشقا قەبىلىلەر بىللە ياشىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلار ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئارىلىشىپ، سىڭىشىپ كەتكەن. لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇس مۆلچەرى بويىچە بولغاندا چۇمۇللارنىڭ يەنىلا لوپنۇرلۇقلارنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

لوپنۇر دىئالېكتىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ي / ج - نۆۋەتلىشىشىنىڭ يوقلۇقى، سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىكى ئوك ئاسسىمىلاتسىيىنىڭ قىرغىز تىلىدىنمۇ كۈچلۈكلۈكى، پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئۈچۈن «ر» ، «- ىر» بىلەن بىللە ئۇر / ئۇر قوشۇمچىلىرى-نىڭ قوللىنىلىشى ئۇنى قىرغىز تىلىدىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

①س. يې. مالوف «سېرىق ئۇيغۇر تىلى» كىرىش سۆز قىسمى 7 - بەت
② س. يې. مالوف «لوپنۇر دىئالېكتى» كىرىش سۆز قىسمى 4 - بەت
③ ئە. ر. تېنىشېۋ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» لوپنۇر دىئالېكتى قىسمى. 1963 - يىللىق «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، رۇسچە.
④ «تارىخى رەشىدى» ، «خىزىرخوجاخاننىڭ زىكرىدە» بابى.
⑤ «قامۇسۇل ئەئلام» 6 - جىلد، 4006 - بەت.
⑥ س. يې. مالوف «لوپنۇر دىئالېكتى» كىرىش سۆز قىسمى.
⑦ ۋ. ھ. بېيلى «گەنجۇ تۈركلىرىگە دائىر ئۈدۈن يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەت» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1993 - يىللىق خەنزۇچە 2 - سان
⑧ ج. ر. خامىلتون «جۇڭيۈن ھەققىدە مۇلاھىزە» ، «غەربىي يۇرت تارىخىغا دائىر ماقالىلار توپلىمى» 1985 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە.
⑨ چيەن بوچۈەن «سېرىق ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985 - يىل 3 - سان، خەنزۇچە.

(ئاخىرى 45 - بەتتە)

يەنە بىر قانچە تارىخىي يەر نامى توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

ئۇيغۇر تارىخىغا باغلىنىشلىق بولغان يەر ناملىرى ھىنگان تاغلىرىدىن ئىمائۇس (يايىق — ئورال تاغلىرىغىچە ۋە كۆكنۇردىن خەزەر (كاسپى) كۆلىگىچە بولغان كەڭرى زېمىندا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن بەزىلىرى مەركىزىي شەھەرلەردىن بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ خارابە - ئىزلىرى ئارانچە ساقلىنىپ قالغان. 7 -، 8 - ئەسىرلەردە بىنا قىلىنىپ، تاكى 12 - ئەسىرگىچە داڭقىنى يوقاتمىغان مۇنداق شەھەرلەردىن مەشھۇرراقلىرى — «قارابالغاسۇن» بىلەن «بالا ساغۇن» دۇر. بۇ ناملار توغرىسىدا ئالىملار كۆپ ئىزدىنىپ، نۇرغۇن تەتقىق قىلىپ، ھەرخىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقاندى.

قەدىمكى زاماندا، شۇ جايلاردا ياشىغان قەۋملەر قويغان يەر ناملىرىدىن ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغانلىرىمۇ بار. لېكىن ئۆزگىرىپ كەتكەنلىرى تولا. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئارىلىشىشى ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئالمىشىشى، ھەرخىل تىللارنىڭ ئۆز ئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە، بەزى يەر ناملىرى تەلەپپۇزدا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى باشقا ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان؛ ياكى بولمىسا، قوشنا مىللەتلەرنىڭ تىل قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. مەسىلەن، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئۆز «دىۋانى» دا، بۇنداق يەر ناملىرىغا مىسال تەرىقىسىدە «سەمەرقەند» ئەسلىدە «سەمىز كەنت» (يەنى يوغان كەنت) ئىكەنلىكىنى، بارا - بارا تەلەپپۇزدا «سەمىركەند»، «سەمەر قەنت» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەتكەن. يەنە شۇنىڭدەك «دىۋان» دا قەيت قىلىنىشىچە: «تىسىل (تاسال) — چەۋگەن ئويۇنىدا، مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق بولۇپ، بۇ سۆز تالاس (تالاس) دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن».

قارا بالغاسۇن، بالاساغۇن شەھەرلىرىدىن مەھمۇت قەشقەرىينىڭ «دىۋانى» دا، بالاساغۇن قەيت قىلىنغان ۋە ئۆزى سىزغان خەرىتىدە ئورنى كۆرسىتىلگەن. لېكىن مەھمۇت قەشقەرىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى مەۋجۇت بولغان «قارا بالغاسۇن» توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەر بېرىلمىگەن. مەندىن ئىلگىرى ئىزدەنگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئانچە - مۇنچە قېزىپ باقتىم.

«قارا بالغاسۇن»

بۇ نامنى مەقسەتلىك ھالدا قوش تىرناق ئىچىدە بەردىم. بۇ نام مەزكۇر شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۆز نامى ئەمەس. 12 - ئەسىردىن كېيىن، كىچىكرەك كەنتكە ئايلىنىپ قالغان شەھەر خارابىسىگە موڭغۇللار تەرىپىدىن قويۇلغان نام.

بۇ شەھەرنىڭ بىنا قىلىنغان چاغدا قويۇلغان نامى باي بالىق (كېيىن ئېيتىلغىنى قۇت بالىق) ئىدى. تەخمىنەن مىلادىيە 759 - يىلى ئورنىتىلغان بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا: توخۇ يىلى (757 - يىلى) ... سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەرياسىدا باي بالىقنى سالدۇردۇم ...» دەپ ئويۇلغان. بۇ شەھەرنىڭ نامى مەنا تەرجىمىسى بويىچە خەنزۇچىدە فۇگۈي چېڭ (富贵城) دەپ يېزىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بايانچۇر، ئىدىكەن (بۆگۈ قاغان) زامانلىرىدا (يەنى مىلادى 747 — 759 -

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

يىللىرى ۋە 759 — 780 ـ يىللىرى) خېلى كۆپ شەھەر ۋە ئوردىلار بىنا قىلىنغان. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا پۈتۈلۈشىچە: «. . . ئورخۇن ۋە بالىقلىق دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا، ئەل ئۆيى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم» . بۇ ئوردىنى سالدۇرۇشتىن ئىلگىرى، يەنى «ئەجدىها يىلى (752 ـ يىلى) ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، سۈگۈز باسقان دېگەن مۇقەددەس چوققىنىڭ غەربىدە، ياباش ۋە تونۇش قوشۇلىدىغان جايدا يازلىدىم، ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم؛ ئوردا تېمى ياساتتىم. مەن مىڭ يىللىق، تۇمەن كۈنلۈك پۈتۈك ۋە بەلگەمنى يېسسى تاشقا يازدۇردۇم، مۇستەھكەم تاشقا ئويدۇردۇم» ، يەنە «يولبارس يىلى (750 ـ يىلى) . . . ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا، تەز بېشىدا، قاسار قوردان ئوردىسىنى ياساتتىم. ئوردا تېمى ياساتتىم. شۇ يەردە يازلىدىم، زېمىنىنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەپ چىقتىم. ئۇ يەردە بەلگەمنى، پۈتۈكۈمنى ئويدۇردۇم» . بۇنىڭدىن مەلۇمكى، كۆل بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى بايانچۇر زامانىسىدىلا، ئۈچ يەردە ئوردا ۋە بىر قانچە شەھەر بىنا قىلىنغان. شۇنىڭدەك بايانچۇرنىڭ ئوغلى بۆگۈ قاغان زامانىسىدىمۇ ئورخۇن بويىدا شەھەر ۋە ئوردىلار بىنا قىلىنغان. بايانچۇر، بۆگۈ قاغانلار تاڭ سۇلالىسىغا ھەربىي ياردەم بەرگەن قاغانلار ئىدى. يەنى بايانچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنلۇشەننى تارمار قىلىشىغا ياردەم بېرىپ، چاڭئەن، لوياڭلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەرگەن؛ تاڭ خاندانى نىڭگوخانقىزنى بايانچۇرغا خاتۇنلۇققا بەرگەن؛ قاغان بۇ خانقىز ئۈچۈن شەھەر ۋە ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۆگۈ قاغانمۇ تاڭ سۇلالىسىغا ياردەم بېرىپ، شى سىمىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ، لوياڭنى ياندۇرۇۋالغان، خۇاڭخېنىڭ شىمالىنى تىنجىتقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ توغرۇلۇق ئېنىق قەيت قىلىنغان. مەسىلەن: «خۇيچاڭ بىرىنچى جىركە توپلىمى» نىڭ 2 ـ جىلدىدا: «شۇندىن كېيىن، تاڭ خاندانىدىن خانقىز ياتلىق قىلىنىپ، بۇنىڭغا ئالاھىدە ئوردا ـ ساراي ياساتقان» . «سەلتەنەت ۋەسىقىلىرىدىن ئۆرنەكلەر» نىڭ 226 ـ جىلدىدا: «تەڭرى قاغان (بۆگۈ قاغان) ئۇلۇغ ئاتىنىپ، خېنىم ئۈچۈن ساراي ـ قەسىر ياساتتى. . . » ، دوسان «موڭغۇل تارىخى» نىڭ 1 ـ جىلدىدە: «قوشۇنلىرى جاي ـ جايلارنى بويسۇندۇرۇپ، نۇرغۇن ئەسىر ـ ئولجا ئالغان، ۋە بەلكى ئورخۇن دەرياسىدا ئوردۇبالىق دېگەن شەھەرنى ياساتقان» دېيىلگەن. شۇنىڭدەك، يەنە بىر قانچە جايدا قۇنچۇي بالىق (خانقىز شەھىرى) سېلىنغانلىقىمۇ مەلۇم. ۋاڭ يەندىنىڭ «قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە، گەنسۇغا كىرىش يولىدا قۇنچۇي بالىق ئىزىنى كۆرگەنلىكىنى: «شۇ يىلى چاغرى تېكىن خېلوچۈەن (ئېرگىنەغول) دە تاڭ خاندانىدىن ئۇيغۇرغا بېرىلگەن قۇنچۇي تۇرغان سارايىنىڭ ئۇلى ھېلىمۇ بار ئىكەن» . دەپ يازغان. يەنە «لياۋتارىخى» نىڭ 37 ـ جىلدىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خاتۇن بالىق دېگەن شەھىرى بارلىقى قەيت قىلىنغان.

ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە: «. . . موغۇل يۇرتىنىڭ كۈنپېتىشىدا يەنە بىر تاغ بار، ئۇنى قۇت تاغ دەيدۇ. . . . . ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شەھەرلىرى، كەنتلىرى ۋە دېھقانچىلىقى كۆپ ئىدى. يۈز يىگىرمە ئۇرۇغ ئەل ئىدى» دەپ يېزىلغان.

مۇسۇلمان جۇغراپىيىشۇناسلىرىدىن ئوردۇ بالىقنى تەخمىنەن 820 ـ يىلى زىيارەت قىلغان تەمىم بىننى بەھرەل مەتەۋۋى شەھەرگە بىر كۈنلۈك يول مۇساپىسىدە ئېگىز قەلئەنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاغاننىڭ ئالتۇن چېدىرىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان. بۇ ساياھەتچى ئۆزىنىڭ يول خاتىرىسىدە، يۇقىرى نوسجان (مېنىڭچە، بۇ بارسغان بولسا كېرەك. ئېھتىمال، كاتىبلارنىڭ سەھۋەنلىكىدىن «برسغان» دېگەن سۆز «نوسجان» دەپ يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن — ئاپتور) دىن قاغاننىڭ ئوردا شەھىرىگە سەپەر قىلغىنىدا، بۇ شەھەرگە كەلگىچە ئۈچ ئايلىق مۇساپە ئارىلىقىدا تۇتاش كەتكەن ئېتىز ـ ئېرىق، باغ ـ ۋارانلارنى كۆرگەنلىكىنى يازغان.

باي بالىق (قۇت بالىق) نىڭ ئورنى، بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا يېزىلىشىچە، سېلىنگا دەرياسى بويىدا ئىكەن. بۇ مەڭگۈ تاشنى فېنلاندىيىلىك ئالىم

رامستېت 1908 - يىلى سېلېنگا دەرياسى ۋە شىنە ئۇسۇ كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. شەھەر ئورنى قوشۇ چەيدام تۈزلەڭلىكىدە ئىكەنلىكىنى رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن كىسىلېف ۋە باشقا تەكشۈرگۈچىلەر تەھقىقلىگەن. جۈملىدىن 1978 - يىلى ساياھەت قىلغان تۈركىيىلىك پروفېسسور نىجات دىيار بەكىرلى «ئورخۇندىن كەلدىم» دېگەن ساياھەتنامىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «قوشۇچەيدام: بۈگۈنكى پايتەخت ئۇلان باتۇر (بالدۇرقى ئىسمى ئۇرغا) نىڭ 400 كىلومېتىر غەربىدە، ئۇگەي نۇرنىڭ 25 كىلومېتىر جەنۇبىدا، ئوردۇ بالىق يەنى موڭغۇللار خېلى كېيىن قارابالغاسۇن دەپ نام بەرگەن قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ 40 كىلومېتىر شىمالىدا» . بۇ يەر ئورانقاي (ھازىرقى نامى خانغاي) تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ۋە بۇتاغدىن باشلانغان ئورخۇن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىنىڭ غەربىگە، سېلىنگا دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا: ئۆتۈكەن تەرەپتە «قۇت يارتاغ تۇغىن» (بەخت يارىتىدىغان قارارگاھنى) قۇردۇم» دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، ئوردۇ بالىق ئەنە شۇ ئۆتۈكەندە (ھازىرقى خانغاي تاغلىرىنىڭ بىر تارمىقىدا) بىنا قىلىنغان ۋە خاننىڭ قارارگاھى جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتالغان بولسا كېرەك. شۇ زاماندا ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن سەيياھلارنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، شەھەر ئىنتايىن مۇستەھكەم قاتمۇ قات سېپىل بىلەن قورشالغان، تۆت چاسا شەكىلدە (600 $\times$ 600 مېتىر ئەتراپىدا) تەخمىنەن 36 گېكتار يەرنى ئىگىلىگەن. ئاساسىي سېپىلنىڭ يان - يانلىرىغا ھەم دوقمۇشلىرىغا 14 (ۋە بەلكى 16) سۇيىران (قورغان شەكىللىك قوغدىنىش تەكچىلىرى) ۋە سېپىل ئۈستىگە قوۋۇقتىلار ياسالغان. كۈنچىقىشقا (جەنۇبىي دوقمۇشقا) يان سېپىللىق قوش قوۋۇق (ئىچكى ۋە تاشقى دەرۋازىلار)، كۈنپېتىشقا يەنە بىر قوۋۇق ئېچىلغان. سېپىل ئەتراپىغا قوش كەلكىم (خەندەك) چېپىلغان. يەنى شىمالىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلەردىكى كەلكىمدە مۇستەھكەم قاراۋۇلخانىلار ياسالغان؛ ئىچكىرىكى كەلكىمنى بويلاپ ئىستىھكام تاملىرى سېلىنغان. شەھەر ئىچىدە ئېگىز قاراغۇ، خان ئوردىسى، ئەسكەرخانا ۋە رەستىلەر شەرقتىن غەربكە قاراپ ياسالغان. خان ئوردىسى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش يېرىمىغا جايلاشقان؛ شەھەرنىڭ كۈنچىقىش يېرىمىدا خان ئوردىسىغا يانداشتۇرۇپ، ئىماتلىك باغ - كۆل، جەنۇب تەرىپىگە تۇرالغۇ ئۆيلەر جايلاشتۇرۇلغان. سېپىل، ئوردا ۋە ئۆي - ئىمارەتلەر تاك ئۇسلۇبىدا پىششىق خىشتا ياسالغان. سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىنشائاتلىرى (يەر ئاستى سۇ نوكەشلىرى) قۇرۇلغان ۋە باشقىلار.

موڭغۇل دەۋرىدە، قەدىمكى ئوردۇ بالىقنىڭ ئەتراپىغا قارا بالغاس قەبىلىسى جايلاشقاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى پايتەختلىك قىياپىتىنى يوقاتقان باي بالىق (ئوردۇ بالىق، قۇت بالىق) قارا بالغاس قەۋمىنىڭ نامى بىلەن «قارابالغاسۇن» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

دېمەك، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى توغرىسىدا بايان قىلىشقا توغرا كەلسە، بۇ شەھەرنى «قارا بالغاسۇن» دېمەي، ئەلۋەتتە، باي بالىق (ياكى قۇت بالىق)، ياكى بولمىسا تەتقىقاتچىلارغا ئومۇملاشقان نامى بىلەن ئوردۇ بالىق دەپ ئاتىغان تۈزۈك.

بالا ساغۇن

بۇ شەھەرمۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، يەتتەسۇ رايونى، ئېنىقراقى، ئىسسىق كۆل بويىغا سېلىنغان شەھەر بولۇپ، خاقانىيە (قاراخانىلار) دۆلىتى قۇرۇلغاندا، يازلىق پايتەخت قىلىنغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دا بۇ شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى قۇز ئوردا (يەنى تەسكەي ئوردا) دەپ ئىزاھ بەرگەن. قاراقىتان (غەربىي لياۋ) دەۋرىدە «غۇبالىق» (ياخشى شەھەر)، موڭغۇل دەۋرىدە «قارالىغ» دەپ ئاتالغان. (موڭغۇللار ئىلى بويىدىكى بىر شەھەرنى ئالمالىغ، ترازنى ياڭالىغ دەپ ئاتىغانىدى).

تارىخچى جۇۋەينى «تارىخى جاھانگۇشا» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئەسلى» دېگەن بابىدا «تاكى قاراقىتاي زامانىسىغىچە بۇ شەھەر ئەفراسىياپ ئەۋلادىنىڭ ئىلكىدە بولغان. بالا ساقۇننى قارا قىتايمۇ بىر قانچە مۇددەت پايتەخت

www.uyghurkitap.com

قىلغان. موغۇللار بالا ساقۇننى قارالىغ دەپ ئاتىغان» دەپ يېزىلغان.

دېمەك، بۇ مۇھىم تارىخىي شەھەرنىڭ بالا ساغۇن دېگەن نامدىن باشقا، قۇز ئوردۇ، غۇبالىق، قارالىغ دېگەنناملىرىمۇ بولغان. بالا ساغۇن دېگەن نام توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ھەرخىل پىكىرلەرنى بايان قىلىشتى. بەزىلەر: بالا ساغۇن — «بەلەد سانگۇن» (سانگۇن شەھىرى، يەنى جياڭجۇن شەھىرى) دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن دەيدۇ. بۇ پىكىر تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ شەھەر بىنا قىلىنغاندا، (تەخمىنەن 7 - ئەسىردە) ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى تېخى بۇ رايونغا يېتىپ كەلمىگەنىدى. «بلد» (بەلەد) ئەرەبچە «شەھەر» دېگەن سۆز. ئەرەب تىلى بولسا، بۇ رايونغا 11 - ئەسىردىن كېيىن ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. بەزىلەر بالا ساغۇن دېگەن بويىلا سانغۇن (بويىلا گېنېرال) دىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. بۇ پىكىر نىسبىي توغرا. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن «جياڭجۇن» سۆزى «سانگۇن/ سەنگۇن» دەپ قوبۇل قىلىنغان. لېكىن بۇ سۆز فونېتىك جەھەتتىن ئۆزگىرىپ «ساغۇن» بولۇپ قالمىغان؛ ھەمدە بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا 9 - ئەسىردىن كېيىن كەم قوللىنىلغان ۋە خەنزۇچىگە قايتا ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىغاندا «سياڭۋېن» دەپ يېزىلغان.

بايانچۇرنىڭ ئاتىسى — خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە — كۆلى بېيلا يەنى بويىلا قۇتلۇغ يارغان بولۇپ، بويىلا قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغاننىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى ئىدى. بويىلا قۇتلۇغ يارغان ئوغلى تاي بىلگە تۇتۇق — بايانچۇرنى سۇباشى (قوشۇن بېشى) قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. تۈركلەرنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، بويىلا قۇتلۇغ يارغان يەتتە سۇ رايونىدىكى قارلۇقلارنى بويسۇندۇرىدۇ. 742 - يىلى كۆل بويىلا ئۆزىنى «قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغان» دەپ ئېلان قىلىدۇ. بويىلا قاغان 756 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بايانچۇر «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» ئۇنۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇرىدۇ. كۆل بويىلا ۋە بايانچۇر زامانلىرىدا، يەتتە سۇ، جۈملىدىن ئىسسىق كۆل بويىدا، بارسغان، بارمان، بالا ساغۇن شەھەرلىرى بىنا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەرلەردىن بالا ساغۇن ئۆز زامانىسىدا ئەڭ گۈللەنگەن شەھەر ئىدى. ئاددىيسى شەھەر يەر ئاستى سۇ ئىنشائاتلىرى، كاتتا ئىمارەتلىرى، ئاۋات رەستىلىرى، قايناق كارۋان سارايلىرى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادا قەشقەر بىلەن ئىگىچە - سىڭىل شەھەر ئىدى.

بويىلا — بىر خىل مەرتىۋىلىك ئۇنۋان بولۇپ، مەنىسى بوي (قەۋم، خەلق) نى باشلىغۇچى، خەلق رەھبىرى دېگەنلىك بولىدۇ. تۈركولوگ تومسۇن ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىل لۇغىتى» دە، بويىلانى مۇنداق ئىزاھلىغان: يۇقىرى مەرتىۋىلىك رەسمىي ئۇنۋانلاردىن بىرى، قاغاندىن قالسا ئىككىنچى ئورۇننى تۇتىدىغان مەنسەپ بولۇپ، ئىلگىرى ھۇن ۋە تۈركلەردە قوللىنىلغان. بۇ مەنسەپ، دەسلەپتە، ئاغى - تاغى بولغان (ئىسيان كۆتۈرگەن) قەۋملەرنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولۇپ، «قەۋمنى يولغا باشلىغۇچى، توغرا يولغا سالغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرسە كېرەك.

ساغۇن — مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانى» بويىچە، قارلۇقلارنىڭ قەۋم باشلىقى ساغۇن دەپ ئاتالغان. ئېھتىمال، بويىلا يارغان ئاۋال باسمىللارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قارلۇقلار بىلەن بىرلەشكەندە، ئۆزىنى قارلۇقلارنىڭمۇ باشلىقى دېگەن چۈشەنچىنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە، بويىلا ئۇنۋانىغا ساغۇن ئۇنۋانىنى قوشۇپ، بويىلا ساغۇن دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. «بويىلا» سۆزى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بالا» دەپ ئۆزگەرگەن، باشقا تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇچىدە پېيلا، غەربىي خەلقلەر تىللىرىدا «بەلا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان) بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

دۇنخۇاڭ

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدىكى قەدىمكى شەھەر نامى. يەنى گەنسۇنىڭ غەربىدىكى داڭخې دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان ۋە قەدىمكى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا

قاتنايدىغان مۇھىم قاتناش بېكىتى ئىدى. ھازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ 25 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، بۇددا مىڭ ئۆيىدە مىلادىيە 4 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە بولغان تام سۈرەتلىرى ۋە ئېسىل ئويما سەنئەت بۇيۇملىرى ساقلانغان. بۇ 9 - ئەسىردىن كېيىن، خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار، ياكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياشىغان رايوننىڭ غەربىدىكى شەھەرلەردىن بىرى. بۇ چاغلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى يەنى پان تېكىن ۋە ئۇنىڭ ياغلاقار جەمەتىدىن بولغان ئەۋلادى باشچىلىقىدىكى («سۇڭ تارىخى»نىڭ 490 - جىلدى «ئۇيغۇر تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە: جان سانى 300 مىڭدىن ئاشىدىغان، قۇرامىغا يەتكەنلەر 200 مىڭ كېلىدىغان) ئۇيغۇرلار شاجۇ (ھازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى كونا شەھەر)، گۇاجۇ (دۇنخۇاڭ)، لياڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسى)، خېلوچۇەن تەرەپلىرىگە تارقالغان بولۇپ، بۇلار كېيىن «سېرىق ئۇيغۇر» دەپمۇ ئاتالغان.

قەدىمكى دۇنخۇاڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي كارىدورىنىڭ ئۇچىدىكى داڭخې دەرياسىنىڭ ياقىسىغا بىنا قىلىنغان. بۇ دەريانىڭ مەنبەسى بولغان سالا دەرياسى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى چىلەن تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى سۇللاغ (سۇلى) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن ئۆتۈپ سۇللاغ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. سۇللاغ، داڭخې دەريا ۋادىلىرى يىلقا باقىدىغان مۇھىم ئورۇن ئىدى. ئىككى دەريانىڭ ياقىلىرى ناھايىتى قويۇق ئوت - چۆپلۈك، ئېسىل يايلاق ئىدى. شۇڭا بۇ جاينى تۇڭغۇز (شەرقىي خۇ) تىللىرىدىن سىبىر تىلىدا «تۇمىگان» دەپ ئاتىغان. («ئەل ئامان - ئالەم ئامان خاتىرىسى» 152 - جىلد، 4 - بەت). «تۇمىگان» نىڭ مەنىسى يىلىك دېگەنلىك ئىدى. ئەنە شۇ تۇمىگان يايلىقىغا بىنا قىلىنىپ بىر مەزگىل گۇاجۇ (مېۋىزارلىق) دەپ ئاتالغان شەھەر خەنزۇچىدا دۇنخۇاڭ دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن بولسا كېرەك. تۇمىگان سۆزى تەلەپپۇزدا بارا - بارا تۇمگان 〉تۇمغان 〉دۇنخان 〉دۇنخۇاڭ بولۇپ ئۆزگەرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن.

تارىختىكى بەزى يەرلەرنىڭ تۈركىي تىلدا قويۇلغان ناملىرى، زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مىللەتلەرنىڭ ماكان ئالماشتۇرۇشى ئارقىسىدا، ئالمىشىپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن، تىن سۇ ھازىر دوناي دەرياسى، ئاتىل ھازىر ۋولگا، يايىق ھازىر ئورال، يارىش يازىقى ھازىر جۇڭغارىيە، يارغول بولسا جياۋخې دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 58 - بەتتە)

كۆپتۈرۈش ياكى باتۇرلار سۈپىتىدە ئاتاشتىن سىرت، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەنە بېرىدىغان «كىچىك» قوشۇلمىسىمۇ بار. مەسىلەن: بايكىچىك، كىچىكئاخۇن، تۇرسۇن كىچىك ...

ئىزاھلار

① ھاجىنۇر ھاجى: «قەدىمكى شامان دىنى ھەققىدە قىسقىچە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1995 - يىللىق 4 - سان 90 - بەت.

②«قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى» 626 -، 6 - بەتلەر.

⑨③غۇلام غوپۇرى، مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىمى، غوجائەخمەت يۇنۇس: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» مىللەتلەر نەشرىياتى 38 -، 81 -، 50 - بەتلەر.

④«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (ئۇيغۇرچە) 1994 - يىللىق 4 - سان 52 - بەت.

⑤⑥ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 223 -، 296 -، 316 - بەتلەر.

⑦ «شىنخۇا لۇغىتى» 1980 - يىل بېيجىڭ، سودا باسمىخانىسى، 464 - بەت.

⑧«ئوغۇزنامە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 40 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى تۈرلۈك قوشۇمچىلار

غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن)

ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزاق زامانلار مابەينىدە ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئات قويۇش ۋە ئۇنىڭغا دەۋر ئالاھىدىلىكى بويىچە بەزى ھۆرمەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

دىنىي ھۆرمەت قوشۇمچىلىرى

ئاتا - بوۋىلىرىمىز تارىختا تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە ئۇلار ئۆز دىنىدا ھۆرمەت نامى سانىلىدىغان ناملارنى ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن، ئالايلى، شامان دىنى ۋە توتېم ئېتىقادچىلىقى دەۋرلىرىدە تەڭرىم، باخشى، قام (قامان)، تەڭرىكەن دېگەندەك①؛ ئاتەشپەرەسلىك دىنىدا پېرىخون، داخان، كاھىن، چىراقچى دېگەندەك؛ بۇددا دىنىدا ئاچارى، تۇتۇڭ، بۇرخان، ۋايسارا دېگەندەك؛ تويىن دىنىدا تويىن نامى بىلەن ئاتالغان تويىنچاق، قاراتويىن، بەرگەن تويىن دېگەندەك؛ مانى دىنىدا مۇجاك، ئەفتادان، خروخان، ئاۋدىتو دېگەندەك؛ خەلقىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇ ھۆرمەت قوشۇلمىلىرىنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا خاس دىنىي ھۆرمەت قوشۇلمىلىرىغا ئورۇن بوشاتتى ياكى بەزىلىرىنىڭ ئەسلى مەنىسى ئۆزگىرىپ كەتتى.

ھاجى: بۇ كەئبىنى زىيارەت قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نام. ئۇيغۇرلاردا ھەج تاۋاپ قىلىپ كەلگەن ھەر قانداق ئەر - ئايال ئىسمىنىڭ ئالدى - كەينىگە بۇ ھۆرمەت نامى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. بەزىدە بوۋاقلارنىڭ ئىسمىمۇ ھاجى بىلەن باغلاپ قويۇلىدۇ. ئۇ ئىسىملارنىڭ ئالدى - كەينىگە ئۇلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاتۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا گەۋدىلىكرەك. مەسىلەن: ھاجىگۈل، ھاجىنىسا، ھاجىخان، مۇلۇكھاجى، توختىھاجى، ھاجىنۇر...

قارى: ئەرەبچە سۆز، ئەسلى مەنىسى ئوقۇغۇچى②، ئىستېمالدىكى مەنىسى قۇرئاننىڭ بارلىق سۈرىلىرىنى ياد ئالغان ۋە قىرائەت بىلەن ئوقۇيدىغان كىشى دېگەنلىك. ئۇ «قۇرئانى كەرىم» نى يادقا ئېلىپ بولغانلاردىن باشقا يەنە بوۋاق ئىسىملىرىغا ئادەت بويىچە قوشۇلۇپمۇ كېلىدۇ، كۆپىنچە ھاللاردا ئوغۇللار بالاغەتكە يەتكەندە شۇنداق ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى ناھىيىلىرىدە ۋە ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بەزى جايلاردا گەۋدىلىكرەك. ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىر - بىرىنى شۇنداق ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

ئىلمىي ھۆرمەت ناملىرى

خەلقىمىز قەدىمدىنلا بىلىملىك كىشىلەرنى مەلۇم ئورتاق ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتاپ، ئۇلارغا ئۆز ئىخلاسىنى بىلدۈرگەن. بىراق، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەشۇ ھۆرمەت ناملىرىنىڭ نۇرغۇنلىرى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. بىزگە مەلۇم بولغانلىرى مۇنۇلار:

باخشى: بۇنىڭ بىر مەنىسى شامان دىنى مۇرتلىرىنى كۆرسەتسە، يەنە بىرى ئۆز دەۋرىدە

بىلىملىك كىشىلەر ئوخشاشلا باخشى دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى موللا، داخان، ھاپىز، ئوقۇتقۇچى، مۇدەررىس ③، تېۋىپ، كاتىپ ④ دېگەنلىك بولىدۇ. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» دېگەن كىتابىدا ئەلىشىر نەۋائىي ئۇيغۇر باخشىسى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن مەلۇماتلار بار. ھازىر باخشى سۆزى تىلىمىزدا غەيرىي دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بەزى جايلاردا بۈركۈت باققۇچىلار ئاندا - ساندا شۇنداق ئاتىلىدۇ.

بىلگە: بىلىملىك، ئالىم مەنىسىدە. ئۇنىڭ بىلەن كەلگەن بىلگە قاغان، بىلگە قادىرخان دېگەندەك ئىسىملار بار.

ئاخۇن: بۇ ئەرلەرنىڭ ئىسمىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ، ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. بىرى يېشى چوڭراق، دىنىي ۋە باشقا كلاسسىك ئىلىملاردىن مەلۇماتلىق كىشىلەر ئاۋام تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىپ، ئاخۇنۇم دەپ ئاتالسا، يەنە بىرى يېشىغا يەتكەنلەرنىڭ ئىسمىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ، مەسىلەن: سەمەتئاخۇن، سالىئاخۇن، تۆمۈرئاخۇن دېگەندەك.

ئەپەندى: پارسچە سۆز، تىلىمىزدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، دانىشمەن ئادەملەر شۇنداق ئاتالغان. دانىشمەن، قىزىقچى نەسىردىن ئەپەندى ئەنە شۇنىڭ مىسالى. ئەپەندى سۆزى ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ھەم ئوقۇتقۇچى دېگەن مەنىنى، ھەم بىلىملىك كىشى مەنىسىنى بېرىدۇ. ئۇ ھازىر ئەدەبىي تىلىمىزدا يېشى يەتكەن بارلىق ئەرلەرنى ھۆرمەتلەپ ئاتايدىغان ئاتالغۇغا ئايلىنىپ، كىنو، تېلېۋىزورلاردا ۋە باشقا زامانىۋى مۇلازىمەتچىلىكىمىزدە قوللىنىلماقتا.

ئەمەل - مەنسەپ ۋە باياشاتلىققا ئائىت ھۆرمەت قوشۇمچىلىرى

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ھۇنلاردا 28، كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا 30 نەچچە ئەمەل دەرىجىسى بولغان. كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا بۇلار تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، يېقىنقى دەۋرلەردىكى فېئودال ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ ماسلاشقان. بۇلاردىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى مۇنۇلار:

خان: بۇ ناھايىتى قەدىمكى ھۆرمەت نامى، ئىلگىرى قاغان، خاقان، خان ⑤ دېگەن شەكىللەردە كەلگەن. دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا قوللىنىلغان. يەركەن سەئىدىيە خانلىقى يوقىلىپ، خانلىق تۈزۈم تۈگىگەندىن كېيىن، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ «خان» دەپ ھۆرمەتلىنىدىغان بولغان. مەسىلەن: مەمەتخان، ئابلىمىتخان، قادىرخان دېگەندەك، نۆۋەتتە بۇ ئادەت يەكەن ئەترابلىرىدا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە.

قۇت: بەخت، دۆلەت ⑥ دېگەنلىك. قەدىمدە ھۇنلار، ئۇيغۇرلار ئۇنى كۆپىنچە دۆلەت ھۆكۈمدارىغا قارىتا ئىشلەتكەن. مەسىلەن: تەڭرىقۇت، ئىدىقۇت، قۇتمىش دېگەندەك. ھازىر ئۇ بەخت مەنىسىنى بېرىدىغان كىشى ئىسمى ۋە سۆز تۈمۈرلىرىدىن بولۇپ قالدى.

بەگ: تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، دەسلەپتە قەبىلە ئاقساقىلى، خاندىن كېيىن تۇرىدىغان چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار، تۆرىلەر بەگ ئاتالغان، كېيىنچە مەھەللە ئاقساقاللىرى، مەرتىۋىلىك كىشىلەرمۇ شۇنداق ئاتالغان. بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن، ئادەتتىكى كىشى ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان بولغان. مەسىلەن: بەگتۆمۈر، تۇرسۇنبەگ دېگەندەك.

گاڭ: خەنزۇچە 王 (ۋاڭ) دىن كەلگەن. دۆلەت باشلىقى، خان، بىرەر قەبىلە - مىللەتنىڭ ئاقساقىلى ۋە چوڭى، ئەجدادى ⑦ دېگەنلىك. ھازىرقى ئۇيغۇرلاردىكى «گاڭ» ئۇلانمىلىق كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى چىڭ سۇلالىسى يۇرتىمىزدا يۈرگۈزگەن ۋاڭلىق تۈزۈم ساقىندىلىرىدىن كەلگەن. قۇمۇل قاتارلىق ۋاڭلىق تۈزۈم يۈرگۈزۈلگەن جايلاردا ۋاڭ بولغۇچىنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان، كېيىنچە شۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان بولغان. ئۇنى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئۆز شېۋىسىگە بويسۇندۇرۇپ «گاڭ» دەپ ئاتىغان. مەسىلەن:

ئابلىزگاڭ، پولاتگاڭ، نىجاتگاڭ. . .

ئاياللارغا خاس ھۆرمەت قوشۇمچىلىرى

خان: بۇنىڭ مەنبەسى يەنىلا قاغان، خاقان، خان ئىبارىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەمما قەدىمدە بۇ ئاتالغۇ دۆلەتنىڭ خانلىرىغىلا يەنى ئەرلەرگىلا قوللىنىلاتتى. ئاياللارنىڭ قايسى دەۋرلەردە مۇشۇ ھۆرمەت نامىغا ئىگە بولغانلىقىغا كەلسەك «ئوغۇزنامە» دە: «شۇندىن ئېتىبارەن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى، بىر كۈنى ئاي قاغان (ئايخان دەپ تەرجىمە قىلىنغان) نىڭ كۆزى يورۇدى، . ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى» ⑧ دېگەن قۇرلار بار. بۇ شۇ دەۋرلەردە ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىدا ئوخشاشلا خان، قاغان، خاقان ئۇلانمىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خوتۇن: قەدىمدە ئۇ پەقەت، ئۇيغۇر، تۈرك خانلىرى ئەڭ ئىززەتلىگەن چوڭ خانىشقىلا بېرىلىدىغان ھۆرمەن نامى ئىدى. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا «خاتۇن» ، «قادۇن» دەپ ئۇچرايدۇ. خان جەمەتىدىكى خوتۇن ـ قىزلار تۈركەن خاتۇن، ئۇلۇغ قاتۇن، خاتۇن خانىم ۋە ئالتۇن تارىم، بېكە قاتارلىق ھۆرمەت ئۇلانمىلىرى بىلەن ئاتالغان؛ ئادەتتىكى ئايallar ۋە قىزلار كۆپىنچە ئۇراغۇن، تۇلكە دەپ ئاتالغان ياكى تەمسىل قىلىنغان.

ئاغىچا: بۇ ئەدەبىي تىلدا بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جانلىق تىلىدا ياش ۋە ھۆرمەتتە چوڭ ئاياللارغا قارىتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ئايشىئاغىچا، توختىئاغىچا، مەريەمئاغىچا. . .

ئاي: ئۇيغۇرچە سۆز، ئايدەك گۈزەل دېگەنلىك. مەسىلەن: ئايتۇرسۇن، ئايقىز، شېرىنئاي دېگەندەك. يەنە «ئايىم» ، «ئايلا» ، «ئايلىكا» قاتارلىق قوشۇلمىلارمۇ بار. بۇلار «ئاي» قوشۇلمىسى بىلەن تومۇرداش بولسا كېرەك.

بۇۋى: ئەسلىسى بىبى، پارسچە سۆز، بەختىسىز تۇل ⑨ دېگەنلىك. ئەمما ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا يەھۇدىي ۋە ئەرەب تىللىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئۇ «ئايال» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: بۇۋىھەجەرخان، بۇۋىزۆھرە. . . بەزى جايلاردا ئايال دىندارغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى بولۇپ، يەنە «بۇۋۇم» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

گۈل: پارسچە سۆز، ئۇيغۇرلاردا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان. مەسىلەن: گۈلباھار، گۈلئايىم، پاتىگۈل دېگەندەك. ئەمما توقسۇن، تۇرپان قاتارلىق ئايرىم جايلاردا ئەرلەرنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئابدۇگۈل، ئەنۋەرگۈل. . .

بانۇ ـ بانۇم: پارسچە سۆز، خانىم، ئايىم، خوتۇن ⑩ دېگەنلىك. مەسىلەن: گۈلبانۇم، مېھرىبانۇ دېگەندەك.

نىسا: ئەرەبچە سۆز، خوتۇن، ئايال ⑪ دېگەنلىك. مەسىلەن: مەرەمنىسا، ئاينىسا، گۈلنىسا دېگەندەك.

باتۇرلۇققا ئالاقىدار ھۆرمەت ئۇلانمىلىرى

ئاتا بوۋىلىرىمىز ئۆز خەلقى ئىچىدىن چىققان قاۋۇل، چىۋەر ۋە ئەقىللىق قىز ـ ئوغۇللىرىغا ھۆرمەت نام بېرىپ كەلگەن. ئالىپ، تۇڭا، ئوغۇز، قارا، ئېركىن، بۇقا، ئېلتەبىر، ئارسلان، بۇغرا، توغرۇل، ياغان، باتۇر، پالۋان، كۈچتىڭگىر، ئارخات، زور، جانباز (چامباش) ، مەرگەن، نوچى، چاققان، چوڭ قاتارلىقلار ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىن بولۇپ، تارىختىكى ئالپ ئەرتۇڭا، ئالپ ئېلتەبىر، ئوغۇزخان، پەھلىۋان مۇھەممەت كۈچتىڭگىر، سادىر پالۋان، سېيىت نوچى، سەلەي چاققان، غېنى باتۇر، توختى جانباز، مامۇت زور دېگەنلەرگە ئەنە شۇنداق نام بېرىلگەن.

باشقا ھۆرمەت قوشۇمچىلىرى

بۇلار بەخت ـ سائادەتكە، تەلەيگە ۋە باشقىلارغا ئائىت ئۇلانمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرى مۇنۇلار:

مىش: بۇ قەدىمكى ئۇلانما، ئۇنىڭ بىلەن كەلگەن ئوزمىش (كۆك تۈرك قاغانى) ، بۇقامىش (ئۇيغۇر قوماندانى) ، توختامىش، قۇتمىش، قاتمىش دېگەندەك ئىسىملار بار.

قۇل: بۇ ئۇلانما بىلەن كەلگەن كىشى ئىسىملىرىمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن: بەگ قۇلى، شاھ قۇلى ئۇيغۇر، زامانقۇل، ئامانقۇل دېگەندەك.

كىچىك: ئۇيغۇرلاردا چوڭ، زور دېگەندەك

(ئاخىرى 55 ـ بەتتە)

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مۇھەممەد ھەيدەر

مۇھەممەت زەيدى

مۇھەممەد ھەيدەر XVI ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ تارىخچى، ئەدىپ، سەيياھ ۋە سىياسىي ئەرباب. ئۇ شەرقنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن تارىخچىلىرى قاتارىدىن ئۆزىگە خاس ئورۇن ئالغان بولۇپ، ئەدەبىي تەخەللۇسى «ئاياز» ئىدى. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ ئاساسەن ئىككى ئەسىرى بار، ئۇنىڭ بىرى، 1547 - يىلى پارس تىلىدا يېزىلغان، موغۇلىستان، شىنجاڭ ۋە مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا بېغىشلانغان مەشھۇر تارىخىي ئەسەر «تارىخى رەشىدى»، يەنە بىرى، 1534 - يىلى بەدەخشاندا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى، ھېكايەتلەر ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «جاھاننامە» داستانىدۇر.

مۇھەممەت ھەيدەر ۋە ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەسلى قەشقەرلىك بولۇپ، چاغاتاي ئۇلۇسىدا ئابرويلۇق بولغان دوغلات قەبىلىسىدىندۇر. مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇلارغا دەسلەپكى چاغاتاي خانلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ مىراسخورلىرى زور ئىمتىياز، ئىنئاملارنى ھەمدە تارخانلىق ھوقۇقىنى بەرگەن. موغۇل خانلىرى ئۇلارغا ماڭلاي سۆيىنى بۆلۈپ بەرگەن. ئۇلار شىنجاڭ تارىخىدا چوڭ رول ئوينىغان. مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ چوڭ بوۋىسى ئەمىر سەيىد ئەلى تېمۇرىيلارنى قەشقەردىن چىقارغاندىن كېيىن ئۇزۇن مۇددەت (قەشقەردىكى قەبرە ئۈستىدىكى خاتىرە بويىچە 1434 — 1458 - يىللار) قەشقەرىيىنى باشقۇرغان. مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ چوڭ تاغىسى (دادىسىنىڭ ئاكىسى) مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ بىر مۇددەت (1445 — 1480 - يىللار) قەشقەرىيىنى ئىدارە قىلغان. ئۇ ئۇزۇن مۇددەت موغۇلىستان خانى يۇنۇسخان (1487 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان. مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ دادىسى مۇھەممەد ھۇسەيىن كوراگان موغۇلىستان خانى يۇنۇسخانغا كۈيئوغۇل ئىدى. ئۇ ئىستىبداتلىق شائىر، موغۇلىستان خانى سۇلتان مەھمۇتخان قەشقەرى بىلەن بالىلىق ۋاقىتلىرىدىن تارتىپلا دوست ئىدى.

ئۇ ئىككى يىلدەك ئۆمەر شەيخ سارىيىدا بولغان. ئوراتۆپىدە سۇلتان مەھمۇت قەشقەرىينىڭ نائىبى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇزۇن ۋاقىت تاشكەنتتە خىزمەتتە بولغانىدى. ئالىم مىن گولوفنىڭ تەكىتلىشىچە، مۇھەممەد ھەيدەر تۇغۇلغىنىدا دادىسى مۇھەممەد ھۇسەيىن قەدىمىي شاش ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى تاشكەنتتە ھاكىم بولغىنىغا ئالتە يىل بولغان ئىكەن.

مۇھەممەد ھەيدەر 1499 - يىلى مۇھاجىرلىقتا تۇغۇلغان. مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ دادىسى مۇھەممەد ھۇسەيىن ئانا يۇرتى قەشقەردە بىلىم ئالغان. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىملىك ئادىمى، ماھىر ھەربىي باشلىق ئىدى. ئۇ پات - پاتلا ئۇستازى ھەزرىتى مۇھەممەد ئىمىن بۇرھاندىن بىلەن زامانىنىڭ زېرەك شائىرى، ئۆلىمالىرى ئابدۇراخمان جامى، ئەلىشىر نەۋائى ۋە باشقىلارنىڭ دائىرىسىدە بولاتتى. ئۇ ئۆز ئوغلىنىڭ پەم - پاراسەتلىك، بىلىملىك ئادەم بولۇپ يېتىلىشىنى ئارزۇ قىلىپ، ياش ھەيدەرگە تەربىيىچىلەرنى تەكلىپ قىلغانىدى، ئوغلىنى ئۆز سەپەرلىرىگە بىللە ئېلىپ چىقاتتى. مۇھەممەد ھەيدەر شېئىرلارنى يادقا ئالاتتى، رەسىم سىزاتتى. ئۇ تىنىم تاپماي كۆپ ھەرىكەت قىلىشقا ئادەتلەنگەنىدى.

مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ياشلىقى تىنچسىز، خەۋپ - خەتەرلەر ئىچىدە ئۆتتى. دەشتى قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ زور ئارمىيىسى بۇ دەۋردە ئۆزبېك خانى مۇھەممەد شەيبانى باشچىلىقىدا ماۋەرائۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ بۇخارا، سەمەرقەنتلەرنى ئىگىلىگەن. بۇ چاغدا (1500 - يىللىرى ئەتراپىدا) سۇلتان مەھمۇتخان شەيبانىخاننى قوللىغانىدى. لېكىن شەيبانىخان ئۆز ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلەشكە ئىنتىلدى. 1503 - يىلى سۇلتان مەھمۇتخان شەيبان ئارمىيىسىدىن قاتتىق يېڭىلدى. ئۆزبېكلەر ئوراتۆپە، تاشكەنتلەرنى ئىشغال قىلدى. شەيبانىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەسىرگە ئېلىنغان سۇلتان مەھمۇتخان ئالتە ئوغلى بىلەن بىللە 1508 - يىلى قەتلى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ھۇسەيىن ئاۋۋال قاراتېكىنگە، ئاندىن خۇسراۋ شاھ يېنىغا، سۇلتان ھۇسەيىن (بايقارا) نىڭ تەكلىپى بىلەن خۇراسانغا، ئۇ يەردىن كابۇلغا — بابۇر ھوزۇرىغا بارغانىدى. كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پەرغانىغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان ھەمدە بۇ يەردە ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ شەيبانىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1508 - يىلى ھىراتتا ئۆلتۈرۈلگەن.

«ئاتام بىلەن خۇسراۋ شاھ يېنىدا بىر يىل بولدۇق» دەيدۇ مۇھەممەد ھەيدەر ئاتىسى بىلەن بولغان ئاخىرقى پەيتلەرنى ئەسلەپ «ئاندىن قىش بېشىدا شەيبانىلار خارەزمگە

uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

يۇرۇش قىلغاندا بىز خۇراسانغا كەتكەنىدۇق. مەن كىچىك بولساممۇ بۇ ھادىسىلەر مېنىڭ خاتىرەمدە ساقلىنىپ قالغان».

مۇھەممەد ھەيدەر ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندە بۇخارادا ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئاغىنىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر مەزگىل ئايالى بىلەن يوشۇرۇنۇپ يۈردى. كېيىن ئاتىسىنىڭ ئۇستازى مەۋلانە مۇھەممەد ئىمىن بۇرھانىدىن بىلەن بەدەخشان مىرزا ئالدىغا، ئاندىن 1509 ـ يىلى كابۇلدىكى بابۇر يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ سارىيىـــــدا تۇردى. بابۇر مۇھەممەد ھەيدەرگە ئانا جەمەتتىن يېقىن تۇغقان (بىر تۇغقانىنىڭ بالىلىرى) ئىدى. بابۇرنىڭ ئانىسى خوپ نىگار خانىم (يۇنۇسخانىنىڭ 2 ـ قىزى) مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئانىسى نىگار خانىم (يۇنۇسخانىنىڭ 3 ـ قىزى)نىڭ ئاچىسى ئىدى.

مۇھەممەد ھەيدەر بابۇرنىـــــڭ سەمەرقەنتكە قىــــلغان يۈرۈشلىرىدە بىللە بولدى ھەمدە جەڭلەرگە قاتناشتى.

1512 ـ يىلى مۇھەممەد ھەيدەر سۇلتان سەئىـــدخان ھوزۇرىغا كەلدى (ئۇ بۇ ۋاقىتتا ئەنجاندا ئىدى). سۇلتان سەئىدخان مۇھەممەد ھەيدەرگە ئاتا جەمەتتىن يېقىن تۇغقان بولۇپ، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئاتىسى ئەخمەتخان مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ تاغىسى (خوپ نىگار خانىمنىڭ ئاكىسى) ئىدى.

مۇھەممەد ھەيدەر سۇلتان سەئىدخان ئالدىدا بۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزاسى سۈپىتىدە 24 يىل ياشىدى. بۇ يىللار ئىچىدە بۇ يەردىكى كەڭ ـ كۆشادە ئوردا شارائىتىدا ھەر تەرەپلىمە تەلىم ئېلىپ يېتۇك ئالىم، ئەرباب سۈپىتىدە كامالەتكە يەتتى.

بۇ ھەقتە مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئۆزىمۇ كەڭ دائىرىدە يازغانىدى. زاھىـــــرىدىن بابۇرمۇ «بابۇرنامە» دە مۇھەممەد ھەيدەرگە يۇقىرى باھا بەرگەن. بابۇرنىڭ كۆرسىتىشىچە، «ھەيدەر مىرزا. . . ئاتىسىنى ئۆزبېكلەر ئۆلتۈرگەندىن كېيىن مېنىڭ يېنىمغا كېلىپ مۇلازىمىتىمدە 3 ـ 4 يىل تۇرۇپ ئاندىن ئىجازەت تىلەپ قەشقەرگە، خان قېشىغا باردى».

مۇھەممەد ھـەيدەر ھـەر تـەرەپلىـــمـە يېتىــشكەن، مەسىلىلەرگە ئەتراپلىق قارايدىغان ئادەم ئىدى. ۋەقەلەرگە باي ھاياتىدا ئۇ نۇرغۇن جايلار، كۆپلىگەن مەملىكەتلەردە بولغان ۋە تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇ كىچىكىدىنلا تۈرلۈك تەبىقە ـ گۇرۇھلار دائىرىسىدە ھەرخىل تۇرمۇش، سەنئەت كەچۈرمىشلىرىدە بولدى. ھەرخىل خەلقلەر ئارىسىدا ھاياتنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن، بىلگەنىدى. ئۇ شىنجاڭ، موغۇلىستان، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىككى ئەسىرلىك ۋاقىئەلىرى توغرىلىق يىتۇك، يىگانە ئەسەر ياراتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن كەڭ ۋە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزىدىغان، زېھنى ئۆتكۈر، پاراسەتلىك ئالىم ۋە شۇنداقلا دانىشمەن دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە تونۇلدى ۋە بۇ ھەقتە مۇناسىپ خاتىرىلەر قالدۇرۇشقا ئىنتىلدى. ئەسەرنىڭ نامىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە قايتا كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان ئانا يۇرتى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى، ئۆزى بىلەن بىر ئۆيدە ئۆسكەن ئابدۇرېشىتخان نامى بىلەن ئاتىدى.

شۇنــى ئېيتـــــپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىــــدۇكـــى: ئېيتىلغانلارنىڭ ھەممىسىنى مۇھەممەد ھەيدەر ياشىغان ۋە ئۆسۈپ يېتىلگەن مۇھىت ۋە شارائىتتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسا كېرەك. بۇ دەۋردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم مەرىپەت، مەدەنىيەت خېلىلا ئالدىغا كەتكەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت راۋاجلانغانىدى. قەشقەرىيەدە مۇھەممەد ھەيدەرنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئۆزىمۇ ئاتاقلىق دۆلەت ۋە مەدەنىيەت ئەربابى ھەم زامانىنىڭ زور بىلىملىك، سالاھىيەتلىك ئادەملىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر ۋە پارس تىللىرىدا ماھارەت بىلەن شېئىرلار يازغان ئىستېداتلىـــــق شائىر، زېھنى ئۆتكۈر ئالىم ۋە جۇشقۇن ناتىق ئىدى.

مۇھەممەد ھەيدەر سۇلتان سەئىدخان سارىيىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئەرباب سۈپىتىدە مۇھىم دۆلەت ئىشلىــــرىنـــى ئورۇندىغان ھالدا سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتى ۋە ھەربىي پائالىيىتىگە ئىشتىراك قىلدى. مۇھەممەد ھەيدەر ئۆزىنىڭ ئىككىنچى تەربىيىچـــى ئاتىسى سۇلتان سەئىدخانغا تولىمۇ ئىخلاسمەن، سادىق ۋە مېھرى ـ مۇھەببىتى زور ئىدى. ئۇ سۇلتان سەئىدخانىنىڭ كافىرىستان، لاداق، تىبەت، ئامۇ دەريا ۋە باشقا يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولدى. سۇلتان سەئىدخان تىبەتكە ئاخىرقى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا ۋە بۇ يەردىن قايتىۋېتىپ لاداقتا قازا قىلغاندا (1533 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى) مۇھەممەد ھەيدەر ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ئۇ بەدەخشانغا، ئاندىن بابۇرىيلار ئالدىغا باردى. لاھوردا بابۇرنىڭ ئوغلــى كامران مىرزا ھوزۇرىدا بولدى. 1539 — 1540 ـ يىللىرى ئاگرادا ھۇمايۇن بىلەن قوشۇلدى. ئۇنىڭ بىلەن كاتتا ئۇرۇشىدا شىر شاھقا قارشى ئۇرۇش قىلدى. 1541 ـ يىلى كەشمىرنى ئىگىلىدى. بۇ يەردە ئاۋۋال يەرلىك شاھزادە نازۇك شاھ ۋە كېيىن ھۇمايۇن پادىشاھ ناملىرى بىلەن تەڭگىلەر چىقارغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغانــــدى. مۇھەممەد ھەيدەر 1551 ـ يىلى كەشمىردىكـــى تاغلىـــق قەبىلىلەرنىڭ بىر توقۇنۇشىدا تەسادىپىي ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئوقى بىلەن 52 يېشىدا ۋاپات بولدى.

ئانا ۋەتىنى شىنجاڭنى قايتا كۆرۈش ئۈمىدىنى ئۈزمىگەن ۋەتەنپەرۋەر ئالىم، شائىر مۇھەممەد ھەيدەر ئۆزى سىرتتا يۈرسىمۇ ئىجادىيىتىنى ۋەتىنىگە بېغىشلىدى. ئۆزى كامال تاپقان ۋە قىزغىن سۆيگەن ۋەتىنىنىڭ گۈزەللىكى، بايلىق ۋە ئۆتمۈشىدىن گۇۋاھلىق بەرگەن ئۆلمەس ئەسەرلىرى — «تارىخى رەشىدى» ۋە «جاھاننامە»نــى يېزىپ قالدۇردى. بىۋاقىت كەلگەن ئەجەل مۇھەممەد ھەيدەرنىــــڭ ئۈنۈملۈك ئىجادىنى ئوتتۇرا يولدا ئۈزۈپ قويدى.

تەييارلىغۇچى: ھاكىم جاپپار

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

سۇتۇق بۇغراخان مازىرى

هاجى نۇر هاجى

(شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن)

سۇتۇق بۇغراخان مازىرى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى ئاتۇش شەھىرىنىڭ 3 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى سۇنتاغ يېزىسىنىڭ مەشھەد كەنتىگە جايلاشقان.

سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا ئېگىز مۇنارلىق دەرۋازا، قورشاۋتام، مەسچىت، سەرراپ، ياتاق، ئىش بېجىرىش ئۆيلىرى، هويلا، قەبرىستانلىق، كۆل، مېۋىلىك باغ بار. مازاردا سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان قەبرىلەر بار. مازارنىڭ تەخمىنەن 40 مېتىر شەرقىي شىمالىدا رېشاتكا بىلەن ئورالغان يەنە بىر مەقبەرە بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ مەقبەرىسى ئىكەن.

سۇتۇق بۇغراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇكېرىم) قاراخانىيلار خانى كۆل بىلگە قادىرخاننىڭ ئەۋلادى بازىر ئارسلانخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر خانى، ئۇ مىلادىيە 955 — 956 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن.

1874 - يىلى سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلغان بىلللۇ ۋە ئې. ف. چاپماننىڭ تارتقان سۈرىتىگە ئاساسلانغاندا، مازارنىڭ قۇرۇلمىسى ئېگىز گۈمبەز شەكىللىك بولۇپ، گۈمبەزنىڭ تۆت بۇرجىكىدە مۇنار بار. گۈمبەز كۆك، يېشىل، سېرىق چاقچۇقلار ۋە گۈزەل نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن، ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە ئېگىز ياغاچ ئەگمە ئىشىك بولۇپ، ئىشىكنىڭ ئۈستىدە «1838 - يىلى قەشقەرنىڭ هاكىمبېگى زوهۇرىدىن قايتا ياساتقان» دېگەن ئەرەبچە خەت بار①. يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن 1930 - يىلى گۇننار ياررىڭنىڭ كۆرگىنى كىچىكرەك گۈمبەز بولغان②. بۇنداق بولۇشى 1901 - يىلى قەشقەردە 10 بال يەر تەۋرىگەن، ئاتۇش رايونىدا 1902 - يىلى 25.8 بال يەر تەۋرىگەن. يەر تەۋرەش مەركىزىنىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى 10 بالغا يەتكەن، يەر تەۋرەشتە نۇرغۇن ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەن③. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مەقبەرىسى ئۆرۈلۈپ كەتكەندىن كېيىن قايتا ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. (63 - بەتتىكى سۈرەت سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ ئەسلى شەكلى بولۇپ، ئۇ هازىر بومباي مۇزېيىدا ساقلانماقتا) سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى تارىخ بېتىدىن تۇنجى ئورۇن ئالدۇرغان كىشى جامال قارشى، بۇ ئىش سۇتۇق بۇغراخان ۋاپاتىدىن 290 يىل ئۆتۈپ ئاندىن ئورۇندالدى.

1282 - يىلى ئەل جەۋهىرىنىڭ «ئەس سۇرراخ فىل لۇغەت» ناملىق ئەرەبچە سۆزلۈكىنى پارسچىغا تەرجىمە قىلغان، ئالمالىقتا تۇغۇلغان ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى (ئەبۇل فازىل بىن مۇهەممەد) XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ ئەسەرگە «مۇلهاقاتۇس-سۇرراخ» نامى بىلەن يازغان ئىلاۋىسىدە ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن، ئۇنىڭ قاراخانىيلار هەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى بەكمۇ قىممەتلىك، ئۇنىڭ ئىلاۋىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەبۇ فازىل

مۇھەممەد ئۆمەر ئوغلى، ئۆمەر بولسا خالىدنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ تەخەللۇسى جامال قارشى»، مۇئەللىپ مۇنداق دېگەن: «‹سەھھاھ› ئىسىملىك لۇغەت بىلىمسىزلىك دەردىنىڭ داۋاسى، بىلىم تەشنالىرىنىڭ شىپاسى، بەلكى بۇ كىتاب ئەرەب يېزىقىدىكى خاتالىقلارنى ساغلاملاشتۇرغۇچى شىپاخانا، ئىلىم ـ مەدەنىيەت تەلەپكارلىرىنىڭ داغدام يولى. ‹سەھھاھ› نىڭ ئاپتورى ئاتاقلىق تىلشۇناس ئالىم ئەبۇ ناسىر ئىسمائىل ھامىدنىڭ ئوغلى، تەخەللۇسى ‹جەۋھىرى›» بولۇپ ئۇ، ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن گۆھەرلەرنى نامايان قىلىپ، بۇ كىتابنى كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى».

جامال قارشى 1282 ـ يىلى يازغان «مۇلهاقاتۇس سۇرراخ» ناملىق ئەسىرىدە، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنىڭ ئۆتمۈشىنى بايان قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ھىجرىيە 344 ـ يىلى (مىلادىيە 955 — 956 ـ يىللار) ۋاپات بولغانلىقى، ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ قەشقەرنىڭ ئاتۇش مەشھەد كەنتىدە بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغلاپ تاۋاپ قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلانغانلىقى، كىشىلەرنىڭ بۇ جايىنى تاۋاب قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ④ يازغان.

پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، قاراخانىيلار ھەققىدە بىزگە ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ قەدىمكى مەلۇماتلارنى بەرگەن مەنبە جامال قارشىنىڭ ئەسىرى بىلەن «سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» بولۇپ، ھەر ئىككى مەنبەدە قەشقەر قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنغان، قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتى مۇشۇ رايوندا ئىكەنلىكى كۈچلۈك دەلىللەنگەن ۋە ئۇنىڭ ئائىلە مازارلىقىنىڭمۇ مۇشۇ يەردە ئىكەنلىكى يېزىلغان⑤.

«سۇتۇق بۇغراخان ئاتۇشقا دەپنە قىلىنغانىدى. شەرق قىسمىنى ئىدارە قىلغان خانلارنىڭ كۆپى بۇ شەھەردىكى ‹گۈمبەز تولغان› ناملىق ھۆكۈمدارلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان⑥.

تارىختا سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى تىلغا ئالغان ھەم يىل دەۋرىنى ئېنىق كۆرسەتكەن تارىخىي مەنبە مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ (1500 — 1545 ـ يىللار) «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «قەشقەردىكى مازارلار ئۈستىدە توختالغاندا، ھەممىدىن ئاۋۋال سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. سۇتۇق بۇغراخان ئەفراسىياپ نەسلىدىن بولۇپ، ئۇ يۇسۇپ قادىرخان سۇلتان ئىسىملىك خاننىڭ ئەۋلادى. ئۇ تۈركلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان كىشى»⑦.

مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «تارىخى رەشىدى» دىكى مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شۇ دەۋردە ئاتۇشتا سۇتۇق بۇغراخان مازىرى مەۋجۇت بولۇپلا قالماي بەلكى خەلق بۇ جايىنى ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقى دەپ تاۋاپ قىلغان.

«سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» مۇ بىزنى قىممەتلىك مەلۇمات بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئەھمىيەتلىك مەنبەلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك. «سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ چاغاتايچە، پارسچە تۈرلۈك قوليازما نۇسخىلىرى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كۈتۈپخانىلاردا ساقلانماقتا. بۇ قولىيازمىلاردىكى سۇتۇق بۇغراخان مازىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار جامال قارشىنىڭ «سۇرراخ» قا يازغان ئىلاۋىسىدىكى مەزمۇن بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

يەنە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا «تەزكىرەئى بۇغراخان» نىڭ پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى ساقلانغان. بۇ نۇسخىنىڭ لېنىنگرادتىكى قولىيازمىسى A. 237. C582 نومۇر بىلەن ساقلانماقتا. خانىدا ئەپەندى لېنىنگرادتىكى قولىيازما ئاساسىدا كىتاب مەزمۇنىنى تونۇشتۇرغاندا، ئاساسلىقى خوجا مۇھەممەد شېرىپنى قىسقىچە تونۇشتۇرغان. خوجا مۇھەممەد شېرىپ سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەيخلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، سايرامدا تۇغۇلغان، 7 ياشتا ئاتىسىدىن، 12 ياشتا ئانىسىدىن يېتىم قالغان. ئۇ كېيىن سەمەرقەنتكە بېرىپ ئۇلۇغبەگ مەدرىسىدە 30 يىل قاتتىق ئىستىقامەتتە بولغان. كېيىن ئاتۇشقا كېلىپ سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا شەيخ بولغان.

ئابدۇرېشىتخان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبى بويىچە

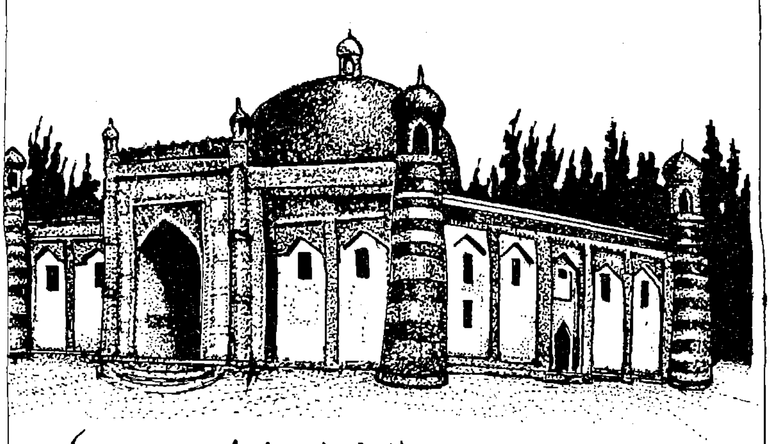

حضرت سلطان نينك اولق رسمى

تېخىمۇ چىرايلىق ياساتقان.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ 93 ياشتا يەكەندە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن شاگىرتى مۇھەممەد ۋەلى ئۇنىڭ ئورنىغا شەيخ بولغان. يۇقىرىدىكى خوجا مۇھەممەد تەزكىرىسىدىن قارىغاندا «تەزكىرەئى بۇغراخان» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى خوجا مۇھەممەد شېرىپ دېسە خېلى مۇۋاپىق⑧.

ئاۋستىرىيىنىڭ لوند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا گ. راكوت شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 7 پارچە يارلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ 2 پارچىسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخىگە بېرىلگەن يارلىق. بۇ 7 پارچە مەكتۇپتىن بۇ يەردە ماقالىمىزنىڭ تېمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنىنى تونۇشتۇرىمىز.

بىز ئالدى بىلەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى مۇھەممەد ئىسمائىل باھادىرغازىنىڭ يارلىقىنى ئۆز ئەينى كۆرسىتەيلى، بۇ مەكتۇپنىڭ ۋاقتى 1679 - يىل 8 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ.

پاك تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن

مۇھەممەد ئىسمائىل باھادىرغازى سۆزۈم:

پەلەكتەك مەرتىۋىلىك، يۇكسەك ئىقتىدارلىق خانلىق ئورۇن باسارلىرى جامائىتىنىڭ قۇياش كەبى تولۇن ئايى، شجائەت ۋە ساخاۋەت دەرىخىنىڭ مېۋىسى بولغان قېرىنداشلار بىلەن پادىشاھلىق ئاسمىنىنىڭ قۇياشى، خاندانلىق كۆكسىنىڭ نۇرلۇق تولۇن ئېيى، دىن ۋە دۆلەتنى بىلدۈرگۈچىلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى، مەملىكەت ۋە مىللەتنىڭ يېنىۋاتقان چىرىغى، ئۇلۇغ شان - شەۋكەتلىك... دۆلەتمەن، سائادەتلىك، بەختىيارلىقتىن بەھىر ئېلىۋاتقان پەرزەنت، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئۇلۇغ، سائادەتلىك تەبىقىلىرى، شەرىئەتكە مەسئۇل قازىلىرى، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاقساقاللىرى، مۇبارەك سۆزلۈك ئالىملىرى، قۇتلۇقلۇق ئىستىقبالىغا ئىگە پەزىلەت ئىگىلىرى، ئېھتىرامغا مۇناسىپ ئاھالىسى، مەملىكەتنىڭ كۆركى بولغان پەلەكتەك ئىقتىدارلىق ئەمىرلىرى، يۇكسەك تەدبىرلىك ۋەزىرلىرى، ئەبەدىي ھەشەمەتلىك كاتتىلىرى، خەلق ئارىسىدا ياخشى ئاتاقتا ئىگە رەئىسلىرى، بارلىق خاسۇ ئام ۋە پۈتكۈل مۇسۇلمانلار بىلەن تۇمەن بېگى، مىڭ بېگى، يۈز بېگى، ئون بېگى، ئايماق بېگى، ھۇرچىن بېگى ۋە ئىشچى - كۇشچى، مۇناسىۋەتلىك جەمغىرلىگۈچى ئەمەلدار - پۈتۈكچىلىرى بىلەن، خۇسۇسەن ئاستىن ئارتۇچ كەنتى ئۇستىدە مەنسەپ تۇتۇۋاتقان ھاكىم، دورغا، مۆتىۋەللى، قازى ۋە كاتتا ئەربابلار باشلىق ئۇلۇغ - كىچىك، خوجا - چاكار پۇقرالىرىغا روشەن ۋە ئايدىڭ بولسۇنكى، جانابى پەزىلەتلىك، سەيىد نەسەبلىك، نەسەبلىرى شەرەپلىك كەمالىددىن، سەيىدلەر ئەمىرى، دىنىنىڭ شەرىپى، كۇپرۇ - ئىسياندىن يۈز ئۆرىگەن ئىمان ئەھلىنىڭ ھامىيسى، ھۆرمەتلىكلەرنىڭمۇ ھۆرمەتلىكرەكى، سۆزلىرى مۆجىزىلىك، ئەۋۋەلە مەن ئەسلەمە مىنەت - تۈركەس - سۇتۇق مۇھىددىن ... لارغا ئوخشاش نۇرلۇق ۋە فەيزلىك مازارلىرى بىلەن ۋەقپىلىرىگە ئاتا - بوۋىلىرىدىن باشلاپ شەيخ، مۆتىۋەللى، قازى بولۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن قەدىم دەۋران خاقانلىرى ۋە ئۆتكەن زامان سۇلتانلىرى ئېتىراپ قىلىپ، بۇ .... كىشلەرنى بەرگەنىكەن. بۇ ھەقتە يەنە يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ئورۇننىڭ شەيخ، مۆتىۋەللى، قازىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ بېرىلگەن مۇبارەك يارلىقنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، نىزام خوجا شەيخ، مۆتىۋەللى ۋە قازى قىلىندى. بۇ نۇرلۇق مازارنىڭ مەشھەد ناھىيىسىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇرغۇن ۋە مۇساپىر،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىن بىر ئادرېسى

يەرلىك ۋە يەرسىز كىشىلەرى بۇ بۇزرۇكۋارىنى... جاھاننى يورۇتقۇچى قۇياشتەك كۆرگەنلىكى ئۈچۈن مەزكۇر كىشىنى شەيخ، مۆتىۋەللى ۋە قازى دەپ ئېتىراپ قىلسۇن. ھېچكىم، بەلكى ھېچ جانلىق بۇ تەۋەرۈك مەشھەدكە ھېچ قانداق يول بىلەن نىزا ۋە شېرىكلىك قىلىپ، دەخلى تەئەررۇز ۋە زەخمەت يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە تەشۋىش سالمىسۇن. يەنە بۇ مەزكۇر بولغان ۋەقپە يەرلەرنى زىرائەت قىلغان ۋە باغ قىلغان كىشىلەر دېھقانچىلىقنىڭلارنى قەدىمىي دەستۇر بويىچە توغرىلىق بىلەن قىلىپ، پارلاق شەرىئەت يوسۇنى بىلەن يۈرگەيسىزلەر، مەزكۇر شەيخ، مۆتىۋەللىنىڭ ھۆرمەت - ئېھتىراملىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ياخشى خاھىشلىرىدىن ئۆزگىچە ئىش قىلماي، پەرمانلىرىنى زۆرۈر ۋە لازىم دەپ بىلىپ، بۇيرۇغان مەسلىھەتلىك خىزمەتلىرىگە خىلاپلىق قىلمىغايسىزلەر. بۇ مەزكۇر يەرلەرنى بېئىزنى ۋە رۇخسەتسىز سەرپ قىلىپ، زىرائەت ۋە ئىمارەت قىلمىغايسىزلەر. زىرائەت ۋە ئىمارەت قىلغان كىشىلەر بۇيرۇغاننى بەجا كەلتۈرمىسە، بىز مەزكۇرغا رۇخسەت بەردۇككى، ئۇنىڭدىن ئېلىپ، خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈدىغان كىشىلەرگە بەرسۇن، شۇ ئارقىلىق بۇ مەڭگۈلۈك سەدىقە (سەدىقەئى جارىيە) بىكار قىلىنمىسۇن. ۋە يەنە مەزكۇرغا... تەئەررۇز قىلىپ، زەخمەت يەتكۈزۈپ، ھاشار - مەدىكار، قولقە - قونالغۇ، باش قونالغۇ، زەخىرە تۆلىتى، شاقاۋۇللۇق، قورىمالىق، مىراپلىق، ۋە ھەتتا ... ئوقۇش، چېرىك، سامان، ئۇلاغ، ئۇلاغچىلىق، زابىتانە، جارانە، كۆرۈمانە، مۇجەررۇك، نەرخانە، سوپۇنچىلىق ئالمىسۇن. ئىگەن - تىكەن، باغ - جۇۋاز، تۈگمەنلىرىگە نېمە... كېرەك. دىۋان تەكلىپلىرى ۋە سۇلتان مەبلەغلىرىدىن مۇستەسنا ۋە خالىي ھالدا، بەھوزۇر ئولتۇرۇپ مۇناسىپ دۇئالىرىغا مەشغۇل بولسۇن. مۆتىۋەللىلەر ۋە ۋەزىرلەرنىڭ گۇماشتىلىرى ۋە باشقا ئاقساقاللار بۇ ئورۇننىڭ شەيخ، مۆتىۋەللى ۋە قازىلىقىنى... كىشىلەرنى بۇ تارىختىن... قىلىپ، ئۆزگەرتسە ۋە ئالماشتۇرسا، ئۇ كىشىلەر... قاتاردا بولۇپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە لەنەتگەردە بولۇپ، بۇ بۇزرۇكۋارنىڭ... مەھرۇم بولغۇلاردۇر. دەپ تارىخ مىڭ سەكسەن سەككىز توخۇ يىلى جۇمادىس سانى ئاينىڭ ئاخىرى [مىلادىيە 1677 - يىلى] پايتەخت يەركەندە ئالىي شۆھرەتلىك مۆھۈرلۈك نىشان پۈتۈلدى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى مۇھەممەد ئىسمائىلخاننىڭ يارلىقىدىن كۆرۈۋىشكە بولىدۇكى، XVII ئەسىردە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا نىزام خوجا دېگەن كىشى شەيخ ھەم مۆتىۋەللىي بولغان.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھارپىسىدا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى قارا تاغلىقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغانىكەن. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا مەنسۇر ئىسىملىك كىشى شەيخ بولدى.

ئاتۇش خەلقى ئارىسىدا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ شەنىگە توقۇلغان قوشاقلار زامان - زاماندىن بىرى ئەتىۋارلىنىپ كەلمەكتە.

«ئاتۇش دېگەن ئوبدان يۇرت،
دۈشەنبە بازارى بار.
غېرىپلارنى قوللايدۇ،
ھەز سۇلتان مازارى بار.
ھەز سۇلتاندا تۇغ - ئەلەم،
قولىدا قىلىچ - قەلەم.
يىغلىماڭلار ياش باللا،
ئۆتۈپ كېتىدۇ دەرت - ئەلەم» ⑨.

ئىزاھاتلار:

① ياپونىيىلىك بىختىيەن جىگمىيىنىڭ «سۇتۇق بۇغراخان مازىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
② ياررىڭنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئېلىندى.
③ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 1997 - يىل 1 - سان.
④ جامال قارشىنىڭ «مۇلھاقاتۇس سۇرراخ»غا يازغان ئىلاۋىسىدىن.
⑤ رىشات گەنچ «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ئەسىرىدىن ئېلىندى.
⑥ رىشات گەنچ يازغان «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»نىڭ 44 - بېتى.
⑦ مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخى رەشىدى» سىدىن ئېلىندى.
⑧ ياپونىيىلىك بىختىيەن جىگمىيىنىڭ «سۇتۇق بۇغراخان مازىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن.
⑨ سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «سۇتۇق بۇغراخان» رومانىدىن.

تەھرىرلىگۈچى: بىلقىز مەمەت

新疆地方志

（季刊）

目录

1998年第三期

总第四十四期

顾问
乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提

主编
沙比尔·艾力

副主编
哈德尔·阿皮孜
吾甫尔·吾守尔·尼牙孜
阿不都肉甫·艾力

编委
（姓氏以维吾尔文字母为序）
阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加
库尔班·马木提
买买提·阿不拉

责任编辑
阿不力孜·鄂尔浑

目录

自治区续志和编写地方史工作座谈会上的讲话 …………………………………………………… 阿不都卡德尔·乃斯尔丁 1

在十五大精神指引下努力做好我区续志和编写地方史工作 …………………………………………………… 白玉玺 6

历史回忆录

黑夜里的暗杀 ………………………… 穆罕默德伊敏·库尔巴尼 18

我们的足迹（续） ………………………………… 托合提·沙比尔 25

1946年夏天发生的有些事件 ……………………… 玉赛音·艾拜都拉 30

历史资料

《皇金系谱》内容简介 ……… 阿不力孜·鄂尔浑.帕日达·阿木提 34

《阿屠》事件 …………………………………………… 哈斯木·霍加 39

阿合买提江访民族军指挥部与张治中率团到伊宁 …………………………………………………… 托合提·伊不拉音 41

学术讨论

新探罗布淖尔人的祖先问题 …………… 米尔苏力糖·吾斯马诺夫 46

地名研究

再探有些历史地名 ………………………………… 伊敏·吐尔逊 51

人名研究

论维吾尔人名的后缀词 ……………………… 海热提江·卡勒地尔 56

历史人物

著名的维吾尔学者穆罕默德·海答儿 ………… 穆罕默德·再义地 59

文物古迹

苏图克布格拉汗麻扎 ………………………………… 阿吉努尔阿吉 61

www.uyghurkitap.com

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: تۇردى قادىر نازىرى

新疆地方志维吾尔文(季刊) (پەسىللىك ژۇرنال) شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

主　　办：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会
编辑出版：《新疆地方志》编辑部
地　　址：乌鲁木齐市东风路8号
照　　排：新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会激光照排公司
印　　刷：新疆维吾尔自治区地矿彩印厂

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى
تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورو
تىزغۇچى: ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى لازېر نۇرىدا ھەرپ تىزىش شىركىتى
باسقۇچى: ش ئۇ ئا ر گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

内部报刊准印证(XJ)1165
电话:2821715　邮政编码:830002
工本费:3.00元

ئىچكى گېزىت - ژۇرناللارنى بېسىشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى: (XJ) 1165
تېلېفون نومۇرى: 2821715 پوچتا نومۇرى: 830002
تەننەرقى: 3.00 يۈەن